

אמנם עם כל זה היה רב שמאל בן חפני מבחירי הגאונים אשר בו התורה החכמה יחדו היו נצמדים, ויהי בשנת ארבעת אלפים ושבע מאות ותשעים וארבעה ויגוע ויאקף אל עמיו ועם מותו נפלה ישיבת סורא למשואות נצח, ואף לא ארכו הימים ויהי גם זה חלק ישיבת פומבדיתא כי ארבע שנים אחרי מות ר"ש בן חפני (ד"א תשצ"ח) גם רב האי גאון הלך לעולמו. השתדלות בני הישיבה להקים במקומו את חזיקה ראש הגולה נכד דוד בן זכאי הנשיא לא הצליחה כי לא עמד רק כשהי שנים במשרתו וקמו אויביו והלשינוהו אל המלך ונהרג ואז פסקה גם הישיבה מפומבדיתא, ויצא מבת בבל כל הדרה ופנה ממנה זיו התורה ועם המאה השמינית לאלף החמישי נחתם פרק זמן הגאונים.

ספר שמונה עשר.

תיקוני הגאונים, ספרות האגדה והקבלה, חכמת הלשון והדקדוק בזמן הגאונים, מסורה וניקוד וטעמים, מסורה המשך.

פרק עשרים

תיקוני הגאונים.

הנה פרק זמן גדול, יכיל יותר מחמש מאות שנה, עבר עלינו, והוא פרק זמן והפשטות התלמוד, והעבודה למפתחים ומשדרי ארמנו ולנוטרים את פריו, בו הוכנו גם היסוד רובי המדרשים באגדה אשר בירינו היום. בפרק הזמן הזה היו גם ימי בכורי הדרושים במפלא וברוים ובסודות אשר יכנום האחרונים חכמת הקבלה. בו נבראו עזורים שונים לבנית המקרא. הניקוד לישר הקריאה, והמסורת לעשית סיוג לתורה. בו עלה אור על שדה חכמת לשון הקדש לעמוד על שרשיה על פי מרת חכמת הדקדוק וידיעת עניניה ואפני שמושיה. אף בו החל לפעמים רוח השיר והמליצה ויצאו לאור פיוטים בחרוזים על פי מרת השיר הנהוגה בלשונות העמים בעת ההיא, הנסיון יורנו כי מצב הטוב באשר הזמני מפליא לעשות באומה להגדיל בה החכמות. אכן אם מצבה החתיה ימיו הפגעים, אם מעוף ציקה וצרה עליה תשכן עננה, או לא עת המדעים להפריח ולא עת החכמה שתוציאה צמחיה. ואמנם אם אז ככל זאת החכמית העלינה אבר כנשרים, אך פלא היא, ויד אלהים היא המפליאה לעשות כאלה. אם נראה מרכיב עבודת הרוח ברור ודור במשך פרק זמן הארוך הזה אשר ביד עמלה וחרוצה עבדו וכן התמו החכמים והדורשים בקרב עמנו הלא ידמה בעינינו כאלו אך במנחות שאננות חיו כל ימי חייהם והשקט ובטחה לא הסירו מעליהם צלם. ומהיותם חפשים מעטל ודאגה, רחב לבם ונאמץ רוחם לעשות חיל בחכמה. ואמנם מאד ידענו כי לא כן היה, ואין קץ ואין סספר לכל התלאות אשר באום דור אחר דור. הנה בראשונה

בעוד

על יוספה שחיו לה קרקעות ומסלולין ונתארחם וכיון שנשאת לו לא כתבה לבעל מאיהן הקרקעות כלום והביתות אותן ממנו וכו' ולאחר זמן צותה בשנה מיתתה על אותן קרקעות מקצתן לצדקה ומקצתן לאחותה, יש לו לבעל להבוע אותן הקרקעות שלה או לא? והשיב שאין נקראת מברחת אלא בנוהגת לאחרים וכו' עייש כל התשובה. וכמוכני לא עמד המשיב על דעת השיא: שהיא שאל כענין על מי שתעלימה קרקעותיה מבטלה ולזה קרא מברחת והכי פי' שבשנשאת לא ידע הבעל מנכסים אלו מפני שהעלימה ממנו ושאלת השואל היא אם זה בכלל נכסים שאינם ידועים לבעל שבאנו להחליקת ר' יהודה ור' שבעון ברוש פ' האשה שנפלו. והואן משיב שלא כענין והשב שכונן תשובה לדמות ענינו לברחת השניו בנכרא ועל כן השיב מה שהשיב. והימה בענין עוד מה שכתב בג' פ' כישערי ברכות, פירות האילן שאינם טו' מינין מברך עליהם בורא פיו חנץ ולאחריו שהכל נהיה ברברי וזה וראי כתב בחפזין ובלי עיון כמו שהעיר עליו שם התעתיק ע"ש.

(ד"ר ה' ר' יב)

בעוד עמדו תחת ממשלת הפרסים נרדפו נהממו פעם אחר פעם. ואחרי כן בקום אדם מתנהג בשגעון וידבר תחת רגלו ארצות המזרח, מה היה גורלם? עול כבד על צואר, עקה על מהגים, עשק שוד וחמס על כל צעד, ומשנה שברון בכל רגע. אל אלה המכאובים והצרות אשר באו עליהם מחוץ, התחברו עוד דעות רבות וצרות ומכאובים אשר נצמחו מן המריבות בקרב מקהלותיהם פנימה. כי כמעט לא היה דור אשר אין בו מחלוקת. ראשי הגולה מעיקים עישיקים, רוגנים מפרידים בין אחים, מלשני כסתר יציצו מעיר כעשב השדה, ועל כל אלה ריבי הקראים אשר קרעו את האומה לשני קרעים. ואולם בכל המעמדים הרעים האלה לא שנתה עבודת הרוח בישיבות בכל ולא פסק בארץ התלמוד תורה גם לא בכל אנפיה. וכשאר מדינות קדם מה עשו? הלא גם שם לא טמנו ידים בצלחת ולא נשחת זרע חכמת ישראל בעצלותם, וזהו להפך, כי ספרות גדולה בחכמה הזאת היא יצירת פרק הזמן הזה. ואמנם לא נעלים מעינינו כי בכל עבודת הקדש הזאת לא היה חלק הגאונים הראשונים אך לצדדים. הם שמו כל ישעם וכל חפצם בתורת ההלכה, על שדה חכמות אחרות לא עבדו, אל המושכלות לא שנו לב בחכמת לשון הקדש ודקדוקה לא דרשו, בכינת המקרא היה המדרש הישן מדהם, והאגדה הכלי לשרת בה. ועל כן לא נפלגו אם נאמר כי אך זאת כל זכותם והיא צדקתם כי קיימו את התלמוד ויחזקוהו במסמרים כי הפיצו מעינותיו חיצה והתפשטה מתחת ידיהם ההוראה עד רחוק. אבל נתן כבוד לקדמינים ונאמר כי לא על זאת לבד נגמול להם תודה לבנו כי אם גם על זאת כי היו בתומכי גפש החכמים אשר פעלו גדולות על שדה חכמת לשון הקדש וקבעו נסחאות המקרא וישרו את הקריאה. ועזרה ותמיכה כזאת גם היא זכות וצדקה כי בכמה דברים הלא גדול המעשה יותר מהעושה. אכן בדורות הגאונים האחרונים ובפרט מרב סעדיה גאון והלאה גם ראשי הישיבות הגדילו לעשות גם באלה אשר קדמיניהם התרשלו מהם. ואף זאת המראה עדה כי אשר חשבו הקראים רעה על הרבנים בההגנדותם, אלהים חשבה לטובה והפכה לברכה, כי אין בזה כל פסק כי ההגנרות הקראים היא מן הסבות אשר גרמו זאת החליפה ברוח הזמן. אמנם זאת החליפה לא החליפה מאומה במשפט חייהם הדתיים ובמנהגיהם, כל התיקונים והגורות והדינים אשר נצברו לחברים במשך הזמן הארוך הזה קיימו וקבלו עליהם היהודים ורוח הזמן החדש לא נשבה במ להכחיד אף אחד מן הארץ.

אם נתכונן כמפעלות הגאונים בכלל, בתיקוניהם אשר אוננו וחקרו ותקנו לעשותם חק בישראל. יודע לנו כי לא נשאר עומדים על עמדת התלמוד מכל וכל כי אם גם הוסיפו על מדהו גם גרעו ממנה. אף כי קצתם אמרו מפורש שאין לנו לגזור רק מה שנזרו הקדמונים בכל זאת הגאונים בכללם לא שמרו זאת לעולם כי אם גזרו יגזרו יתר על התלמוד עד כי נולדו בפיק הזמן הארוך הזה גזרות חדשות אשר לא שערו בעלי התלמוד והן היו לחק בקרבנו עד היום הזה ועלו בספרי דינינו בתורה שבעל פה המקיבלת מקדמוני קדמינינו. וכמו כן עשות קנות חדשות אשר לא לבד שאינן מיסוד התלמוד ומקורו כי אם יש בהן אשר בתלמיד מפורש היפיכן. ואף כן יש הרבה מנהגים בישראל אשר לא יזכרו ולא יפקדו ואף רמז קטן אין מהם בכל ספרי התורה שבעל פה מוסן התלמוד אך הונהגו על ידי הגאונים, מנהגים טובים גם רעים מושכלים גם נפסדים וכלם נשאר לחק וההמונים מן העם גם מן החכמים יסמרו נפשם עליהם יותר מעל גופי התורה והמצות. יתר על כל אלה נמצאו מהם הוראות לאין מספר אשר לפי ראות העין הן הולדות ויצאות מן התלמוד והם עצמם יביאו העזמותיהם ממנו לפי הבנתם בו אבל בהעמיק בהן נראה כי לפעמים אך בחזק דק

נקשרו בהתלמוד אבל ינתק מהר, כהנתק פתיל הנעורת בהריתו איש, מפני בקרת החוקר להנלית דבר ולרגלי בחינתו בשום לב ושכל, אשר לו נראו כחדשות. רבים מתיקוני הגאונים אשר יסודם בשקול הדעת וברצון נפשם הם בדיני ממונות אשר בין אדם לחברו בין איש לאשתו בין אב לבניו ולבני משפחתו באלה התיקונים לא השגוהו על הדבר איך היה משפטם בימים הקדמונים על פי התלמוד כי הם דברים התלויים בשנוי הזמנים והמקומות ולא יכלו להעלים עינם מזה ועל כן גם הם שמו לב למעמדי זמנם ופקחו עיניהם על צרכי מקומותיהם באשר הם שם ויהיו מוכרחים לכונן וליסד רישונים לפי המעמדים והצרכים ההם. ואמנם חלק גדול מתיקוניהם היה מעניני סדר התפילה. בענין הזה היו הישיבות המקור אשר ממנו שאבו היהודים בכל מקומות מושבותיהם. כל המנהגים והדינים והסדרים בעבודת אלהים בבתי כנסיותיהם אך מידם היו למו. אם נבינה בהמון השאלות אשר באו אליהם בפנה הזאת מן המקומות הקרובים והרחוקים אשר לא ידעו דרך העבודה משפט התפלה וסידורה הלא נראה כי בבחינה הזאת עוד היה אופל ואין סדרים ברוב קהלות ישראל. וכן התשובות על שאלותיהם נדע ברור כי לרוב הודיעים המנהגים אשר הנהיגו בישיבות, מנהגים חדשים אשר לפנים לא היו בישראל. ולא נמצא כי סמכו דבריהם על התלמוד, כי התנאים לא ידעו והאמוראים לא הכירו. אלה הם כללות פעולות הגאונים ובהם נכנסו כל פרטי התיקונים בדת היהדות כמשך פרק זמן הגדול אשר עברנו עליו למן העת אשר נתתם התלמוד עד תם כל דורות הגאונים ופסקי הישיבות. אמנם אם דברנו מקביעות התיקונים בימיהם לא נחשוב כי כל מיני התיקונים היו בכל עת מוסכמים לכל ורעת כלם שוה בהם, כי אם מצאנו בקצתם חלוף דעותיהם עד שלפעמים מה שתקן והורה גאון זה להתיר והורה גאון בדור אחר לאסור וכן להפך, ולא לבד בדברים שהוציאו מן התלמוד שזה הוכיח כן וזה לא כן, כי גם בדברים אשר קבעו מדעתם והחליטו לגזור ולחשוש, לתקן להנהיג מנהג ולהורות נחלפו לפעמים דעותיהם⁽¹⁾. גם שתי הישיבות לא הסכימו בכל עת לדעה אחת בכל מנהגיהם והוראותיהם. ועתה נבטם לב על כל אלה המראות הברורות אשר לא תכוננה נבין כי הרבנים האחרונים שגו ברואה בחשבם שכל דבריהם דברי קבלה ואין להרהר אחריהם. ואמנם הרבנים הראשונים אשר היו יותר קרובים לזמן הגאונים הם היו מתונים בדינם ולא חשו לזה וחלקו כמה פעמים עליהם וסתרו דבריהם בין בראיות מן התלמוד בין בראיות משקול הדעה. וסי נחשב ביניהם יותר מרב יהודאי גאון אשר קראו נהורא עלמא קדוש ומהור ובכל זאת נמצא שחלקו עליו בכמה דברים וכן מצאנו שחלקו על הרבה הלכות שבהלכות גדולות אשר נתיחסו להגאון הזה⁽²⁾.

הגזרות אשר גזרו הגאונים לא מעט הנה אשר אין להן לא שורש ואף לא

רמן

(1) כל קובצי השיבות הגאונים נולאים מחלוקות הגאונים. ע"ה ח"ג ס' ס' שני שנחלקו ברכת הריאה בפרש"ש הל"ב. ושם ס' ס"ח מחלוקת האחרונים על הראשונים. ס' קל"ז חולק רה"ג על רב נטרנאי. ובס' קל"ד על ר"ש בן חפני. וכיוצא בהם בהריבה מקומות. ואין מספר לכל המחלוקות שהובאו בה"ף ורמב"ם ורא"ש וס' שנחלקו הגאונים קצתם עם קצתם.

(2) אף שא"צ לדונמאות על זה כי לבקיאום בפוסקים הראשונים הדבר ידוע, מ"ט אעיר על דברי קצת מגדולי הרבנים הראשונים ששעשו דברי גאון או הל' גדולות שבשו וסעות. ע' רי"ף הל' תפילין שכתב והוינא כהא מלתא בה"ג מעותא, וכת' ציצת כתב והוינא למקצת רבותאי דאפרי לפרמי חוסי דפשתים פבילת של פשתים וכו' והני רבותאי לא דקו בשמעתא. והני רבותאי היו בגדולי הגאונים ע"ה ח"ג ס' א' וס' צ' וכן חולק הרי"ף על הגאונים בכ"ם. ס' שמושא רבא רוא מיסד הגאונים, וכמה מספק עליו הרב אלברטלני ותחום' בכ"ם. והרמב"ם פ"א הל' ט"א כתב וחמצא השיבה לבקצת גאונים וכו' וסעות באותן התשובות. ובפספי הל' שם כתב וספני סעות זה שאירע למקצת ספרים חורו 'נקצת גאונים וכו' גם זה סעות גדולה. וכן הוא בכ"ם. ובענין ברבת איריסקין בעשרה נחלק ר"ש הגיזר על השאלות ועל רה"ג ע"ה רא"ש פ"א דכתובות. ואין מספר לדונמאות כמו אלה.

רמז בתלמיד כי אם הן חרשות אשר הוכנו גם הוסרו משקול דעתם, ומרצונם לעשות סייגים לדת ומשמרת לדברי חכמים³. הגדולה בכל גזרותיהם היא מה שחרצו משפט על הדורות האחרונים כי הם במדרגה פחותה מן הדעת והבקיאות בדברים התלויים בהבנתה חושית ואמרו: (ה"ג ד' וויען צ"ו ע"ב) בכל מקום שצריך בדיקה בטרפומה כמו נפולה דרוסה וכל כיוצא בהן לא נסמוך על בדיקתנו. שהראשונים בעלי הגמרא היו חכמים ובקיאים בבדיקה לא כן אנו. וכמו כן אמרו הגאונים שהליטת הכבוד ברותהין או בחמוץ, אשר לפי הדין בגמרא מותר, אין להתייר מפני שאין אנו בקיאים בחליטה (סור י"ד סי' ע"ג). ואף כן אמרו לענין לישת המצה, שאף שהלכה רווחת היא שחלוט יחלמו ברותהין איני בא לירי חמוץ, בכל זאת אסור מגזירת הגאונים מפני שאין אני בקיאים בחליטה (שערי תשובה סי' צ"ו וצ"ו). ומר רב צדוק גאון אמר בענין היולדת בקושי ולא ראתה דם בשיפי, שלפי הגמרא אינה צריכה שבעה נקיים, נגזר להצריכה כי מה שהתיירו בעלי הגמרא זה היה בדורות הראשונים שהיתה חכמה בכנות ישראל, אבל עכשיו אינן מבחינות בין קישי לשיפי (ח"ג סי' ס"ה). מן הדוגמאות המעטות האלה כבר אנו רואים כמה השתדלו הגאונים לגזור בהיספה על סדרת התלמיד. ובמקום אשר הוא פתח לנו פתח למעט באיסורים הם נעלוהו בפנינו בקבעם שאנו מחסרון בינתנו ובקיאותנו נלאה למצוא הפתח. וחשבו את דורם וכל הדורות הבאים כאלו הוטן תולכם לאחור ולא לפנים כאילו במרוץ הומנים יחלשו חיישי בני אדם ותאבד הרגשתם. אבל היא הדבר אשר דברנו, השתדלותם להגדיר מרת הגזירות עשתה זאת. ימה היה אחרית אלה? הרבנים הבאים אחריהם מהם ראו וגם הם עשו כמעשיהם, ואין קץ לכל הדברים אשר נאסרו בדורות האחרונים לשבא הזאת באמנם אין אנו בקיאים בבדיקה ואין אנו מכירים להבחין והימים הראשונים היו טובים מאלה. הנה אחד מגדולי המורים בין הרבנים הראשונים, הוא רבינו שלמה בן יצחק, אשר יקשה ממנו הדבר לשלול מכל חכמי הדורות המאוחרים הידיעה לברוק ולהבחין ואמר שאנו סומכים על בדיקתנו שאין לדיון אלא מה שעינינו רואות ומיתר לסמוך עליו שנאמר אל השופט אשר יהיה בימים ההם (רש"י חולין נב. ד"ה כתוב), גם הוא בכל היר החוקה ובכל המורא הגדול אשר היתה על עמו מפניו לא הועיל מאומה באמרי דעת נגד מוצא פי הגאונים ואחריו כמו לפנים הוא לחץ בישראל אין אנו בקיאים בבדיקה⁴). וכמה ממנו ישל ישראל שקני האחרונים בתהום הגזירה הזאת לאין תועלת ואין תכלית.

ואולם נגד זה יאמר פה לתהלתם כי בתרבה תקנות גדולות אשר במשך

ומן

(1) אלו מן הגזירות שאין להן יסוד בנ"י. אין דובר השענה ביטת מפני החינוקות שיבואו ליסול גם הלולב (סור א"ח סי' תר"ט מרש"ג). המפסק בין ברכת ביעור חטף קורב גמר בדיקה צריך להחיר ולברך (אגור טש"ל מן הגאונים), כלו קע סצונו בנסתני דניס ככלי חרס (א"ח סי' תנ"א מרש"ג) מניח חפצין חיוס למשמש בתם תריז האשכול תיא :3: מר"ג ור"ט. לא התיירו מסוכנת אלא בהבנת ישראל (סו"ד סי' יז), הגזירות בסוכות הראות כמו עינוותא דורדא לכל מקום שהסך, נסר"כא למרפיש חלב וכיוצא בתם מן הגאונים קן. כשר ששהה י' ימים בלא מליחה אין לאכלו כבושל סור סי' ס"ט. גביות ש"ג אף שהעמידות בעשבים אסורות (רמב"ם פ"ג היר"ד סמ"א בשם הגאונים ש"ת סי' רמ"ו) מקצת גאונים אסרו תסאת ש"ג י"ם הסי' כלי אבנים דניס ככלי חרס (סו"ד סי' קכ"א מרש"ג). אסרו לבעול על דם סויהר ותסכסכו ותחרינו י"ם סי' קצ"ד. שומרת יבם שניטאת בלא חליטה אם אין לה גנים תצא אסור מיה' ה' יבוס סי' ל"ז. אסור לתיר גדר שיש בו שבוטה ח"ג סי' י"א). כנאת כנאל ובכרא אסרו הגאונים שלא לבישל כלל (ח"ג סי' קנ"ט) הנעשו בעשרת היבבות ובס"ת אין לו מפרת לעולם ש"ת סי' קמ"א. אסרו למירטי חוסי דכתנא ובכאן דרטי ובכרן עליהו עובר שישם אל תשא וחייב מלקות ח"ג סי' א'. כל הנידון והחוסין בכתנא יש להתיך כדי שיצא הני במליחה סו"ד סי' ס"ה). הבא על אישה בעלמא בעדים צריכה חימונ גם שאין אדם עושה בעילתו בעילת וני (רמב"ם פ"י מ"ח) גירושין בשם מקצת גאונים, וכאלה נמצא גזירות הרבה מן הגאונים שאין להן יסוד ברור בנ"י. (4) וכתב האור רועע טביאו בדרבי משה בסור י"ד סי' נ"ז הגאונים שכתבו אין לדיון אלא מה שיוצק רואית הוא רש"י ולדורו היא דכתב ולכיוצא בדורו שהיתה בתם תורה גדולה וברורה בהכפת וכו' וזה תוספת שלפי זה החוק דורו של רש"י יתר גדול בתורה ובהכמה מדורם של הגאונים שהם הודו שבדורם לא היו בקיאם בבדיקה.

והצאונים נהגו בחכמה וברעות, ובטלו לפעמים תקנות הראשונים בעלי התלמוד והעשירו תקנותיהם תחתיהן, כפי אשר המקום והזמן היו דורשים מאתם. יש פן התקנות תקנו בעניני הדינים שבין אדם לחבירו להעמיד הצדק והיושר לערך שני מצבם במקום ובזמן. כמו התקנה שהמורדת על בעלה ואימרת שאינה רוצה בו ומבקשת גם ממנו שינתן לה גט מיד ולא כתקנת התלמוד שמאריכים לו זמן י"ב חדש, ונתנו מעט לתקנתם מפני שבזמנם היו תולדות עצמו בנכרים (עי' לעיל פ"א ש"צ ח"ד ש"ד סי' ט"ו ח"ג סי' פ"ט וסי' ק"מ). ותקנו שמטלמלים של היהומים יהיו משועבדים לבעל חוב ולכתובת אשה נגד תקנות התלמוד שקבע שלא ישתעבדו. וגם בתקנה הזאת המעט מונח בשנוי הזמן והמקומות. שמעת שבני אדם התעסקו הרבה במטלמלים ובמקומות שרוב היהודים לא היה להם קרקעות היה נהוין להם לתקן ככה (ח"ג סי' ס"ה מרדכי פ' הכותב ט"מ פט"ו מה' אישות). ובתקנה זו קשורה עוד תקנה כיוצא בה שתקנו הגאונים והיא שיהיו הבנות מתפרנסות מן המטלמלים, אף שמרין התלמוד אין הבנות נזונות אלא במקרקע (טור אה"ע סי' קי"ב וסי' קי"ג), ובטלו כתובת כנין דכרין בישיבות שהיא תקנה מפורשת במשנה. ואמר מר רב חנינא גאון מפני מה בטלו? מפני שעיקר התקנה היתה כדי שיקפין ייתן לבתי ככנו, והיום הלואי שיתן לבנו ככהו (ש"צ ח"ד ש"ד סי' י"ז). מתקנת הגאונים היא להיות נשבעין על הקרקעות (ח"ג סי' ב"ב), וכן תקנו שאין משביעין בס"ת כל עיקר (ש"צ ח"ה ש"ד סי' כ"ב). דיני קנסות לפי דין התלמוד אין דנין בבבל ואין גובין קנס בבבל⁵, ותקנו הגאונים שיפיים את הניזק ואלו לא פייסו מרדן אותו (שם ח"ד ש"א סי' ב' ח"ג סי' ס'), ולפי הנראה גם מה שבטלו לתקנת רבן גמליאל להדיר האלמנה הכאה להפרע כתיבה מנכס יתימים, והזורו לתקנה הראשונה להשביעה בשבועה גם זה מתקנת הגאונים הוא (עי' ח"ג סי' ע"א). וכן תקנו הגאונים שהלוח שמוען שאין לו מה לפרוע צריך לישבע על זה (רמב"ם פ"ב ופי"ב ממלוה ולוה טוח"מ סי' ס"א וסי' פ"ב ובכ"מ). ותקנו שמי שהייב להיות נשבע ונטל והפך השבועה על שכנגדו שמן הדין אין מהפכין ככל זאת צריך הנתבע לישבע שבועה היסת (טור ח"ט סי' פ"ו). וגם תקנו שאין משביעין את האלמנה אלא אם נשאר כדי כל כתובתה רק משמתין (ש"צ ח"ד ש"ד סי' נ"ט ועי"ש סי' ס"ה). ועוד תקנו לחק לכל בתי דין בישראל שיהיו נוהגים להושיב את בעלי דין ואת העדים (רמב"ם ה' סנהדרין פכ"א ה"ה). מי שישם עינו ולבו בהשכל ודעת על כל אלה הדוגמאות מתקנותיהם ימצא בכלל טעמים מושכלים והבקשה לתקן לפי צרכי הזמן להחזיק הצדק והיושר, לתת מתג ורסן להתבולות בעלי מרמה, ולעשות שלום, ומסקור אלה הסבות עוד נמצאו תקנות אחרות אשר עשו לתיקון העולם⁶, אך רובן אין להראים עם התלמוד בשום ענין. אמנם מלבד אלה התקנות וכיוצא בהן אשר עשו

בדיני

(5) הקנס שקובצין את המוכר עבדו לטו תקני הגאונים שאין גובין אותו אלא בא"י ולא בבבל (רי"ף בפ' השולח). וזה אחד מן המקומות שביצאתי שהגאונים לפעמים הבינו דברים ככתבם ולא עמדו על פניו של דבר. הן מדמים קנס זה לקנס דעלמא מפני שישנו קנס ואין ענין זה לזה כמו שהעיר המור י"ד סי' רס"ו יברא"ש נטין פ"ד סי' מ"א. וכי"ב מצאתי בתשובה מרב צמח לוח שתלך לבדח"י ותגיע ומנו לפרע אין רשות לשלוח לתבוע הגרב תהלה דקיל לא יתבע הגרב תהלה. ובה שורת הדין לוקח ותוא הכין הרברים ככהצט ולא בעטמם. אך ככלל העמוד בשם ר"צ כביאו ב"י ח"מ סי' עכ"ב לא משמע הכי וצ"ע.

(6) תקנת הגאונים כותבין הדיינים אף על תבולות (רמב"ם פ"ג מה' זכות ה"ו). מי שמורשת ליסוף סגת יאן לפקנת קרקע כקנתו ד' אמות מהלקי שבאי ואבנן בקנת לו המטות (שם) אע"ג דלא כתבין אדרכתא אפטיילי יהבו להו כיד שלישי וחס"ט סי' צ"ה). אוטורופוס שפסידו ליתומים תקנו הגאונים להשביעו רמב"ם ה' נחלות פ"י הל"ז. בזה"ל יבטלו דיני נפשות תקנו שלא לפסור את ההייב לגמרי שמנדין אותו וימריין אותו ומבדילין אותו מן הקהל (ש"צ ח"ה ש"ז סי' ל"ח ח"ג סי' כ'). פסקו במתיבתא וימסר אף שלא עשה מעשה אלא אמר לפסור פסול לעדות (ש"צ שם סי' ס"ב). תורת כסולות במאכל ומטהת החזיר כ' שולשים (ש"צ ח"ד ש"ג סי' ל"ז וסי' מ"ה רמב"ם ה' זכות פ"ו הכ"ג). המוען סגנת בתולים אינו נאמן להפסיד תוספה כתובת (רמב"ם ה' אישות פ"א הל"ז). ועי' ברמב"ם ה' סנהדרין פ"ד ה"ב כמה תקנות סדורות שם. (דו"ד ה"ד)

בדיני טמונות תקנו גם תקנות חדשות או נאמר הוראות חדשות בדיני האסור והמותר, אשר גם להן אין יסוד ברור בתלמוד ועשום לטובת זמנם שהיו דרושות לו. הנה אין איסור מכביד יותר מאיסור יין נסך, סתם יינם, ומנע נכרים ביין שלנו שלפי דקדוקי הגמרא אך לעתים רחוקות יכול יהודי כורם ויוגב או עושה סחורה ביין להמלט מהפסד גדול, כי מגע מועטת עשה את יינו אסור בשתייה ובהנאה, ועל כן מיבן מאליו כי היתה חיבה קדושה לחבמי הדור מנהיגי הדת להקל המשא הזה וההפסד ביכלת ידם. ובאמת מצאנו כי הגאונים בדבר הזה עשו קצת הנחות לתקנת עמם. והנה בראשונה שמי עיניהם על העמים אשר הם יושבים אתם והם הישמעאלים והוציאיהו מכלל האיסור ואמרו שהישמעעאלי אינו עושה יין נסך שאין מנסכין לע"א. . . ונעשה מגעו היתר יותר מתינוק בן יומו והתיירוהו קצתם אף בשתייה, אבל רובם ככולם על כל פנים בהנאה (ש"ת גאונים קדמונים סי' מ"ו). וזה לענין יין שלהם אבל לענין מגע נכרי ביין שלנו לא התיירו בישמעעאלי לבד כי אם מגע כל נכרי יהיה מאיזה עם שיהיה מפני שבזמן הזה אין רגילים לנסך יין לע"ו (עי' ע"ז נוו תר"ה לאפוקי וברא"ש וטור סי' קכ"ג). ותקנו נגד התלמוד ובלי ספק מפני דרכי השלום שאפי' נשיא שבישראל לא יעלה לתורה קורם כהן אפי' ע"ה (טור א"ח סי' קל"ה וב"י). וכן תקנו להקל המשא ומתן עם הנכרי לישא וליתן עמם ביום חגם ולהלותם ולפרעם (רה"ג בתשו' טו"ד סי' קמ"ט). ותקנית כאלה בעניני איסור והיתר נמצא עוד הרבה אשר כלן מעמן ונימוקן עמך. אמנם רוב התקנות החדשות אשר עשו הגאונים לטובת זמנם הן מענין התפלות והברכות אשר לא שערו בעלי התלמוד הם יסרי מנהגים בעבודת אלהים ותקנתם היתה לחק בכל ישיאל. במין הזה מן התקנות נמצא מתנגדות בפירוש לתלמוד וקצת אשר אך בדוחק נוכל לפשר שלא יהיה להן סתירה מן התלמוד. ברוב תקניתיהם נוכל לשער מעמם או שהם עצמם יפירושו, ורק לעתים רחוקות יארע כי לא ידענו סבת הרבר למה הניחו הגאונים תקנת הקדמונים ועשו תקנה חדשה, התקנה לקרות ביום התענית פרשת ויחל משה (ח"ג סי' ד' מסכת סופרים פי"ז) היא נגד משנה מפורשת שאמרה: בתענית קורין קללות וברכות (מגילה לא. ועי' ת"ס ברכות יח. ובכ"ס), וזאת התקנה קיימת ועומדת ונתפשטה בכל ישראל. וכן הוא מתקנות הגאונים לאמר מראש השנה עד יום הכפורים תפלות: זכרנו לחיים, מי כמוך, וכת"ב לחיים, ובספר חיים: אף שלפי ההלכה לא ישאל אדם צרכיו לא בשלש הראשונות ולא בשלש האחרונות⁷. וכן אמירת הפיוטים בכלל בתוך הברכות, הגאונים הם שהקנו והתיירו להפסיק בהם אף בברכות, וכבר נמצא כתי מן הגאונים נדחקו להצדיק המנהג, ואחרים לא היה להם חפץ בם, וכמה מגדולי חכמים אחריהם ערערו על הרבר בהחלט⁸. והנה אנו רואים מן התקנות האלה וטבען כי היו עיני הגאונים פקוחות על משאלות זמנם

7) תענית י"ג אדר מתקנת הגאונים היא אבודרהם סדר תפלות תענית ע"ה ע"ר ד' פראג). מוטב נותן גם בניהו (ח"ג סי' ג"א וסי' מ"ו) כותי שקדש היו קדושין להצריכות גם (ביר אה"ט סי' מ"ד). למנו הגאונים על שור חבר לבסות דמו (סדרני חולין תרנ"ג).

8) עי' ח"ג סי' ק"יב ובש"ת סי' קנ"א שרב צמח גאון רצה לפשר תקנה זו עם ההלכה ואמר שהחלכה בצרכי יהודי וכ"כ תוס' ורא"ש ורשב"א ור"ן בברכות (לד'): ביטם הגאונים אבל בת"ג (סי' ע"א) נראה דלא נחית לתאי חלוקא.

9) ברבות השנה סדין חנם' האמר כל אחת ואחת ביטעתה ותקנו הגאונים לסדרן בכיכ"ג (טור א"ח סי' מ"ו). נ"ל המשנת איזה מקובץ וברייתא דר"י תקנו הגאונים לדרות הקראים (לעיל פי"ו) ונ"ל עוד ששפסם ות תקנו ברכת גר שבת (נ"ו שם) ושגרנו שם כמת תקנות שהקנו נגד הקראים, תקנו בשחר אהבה רבה ובגרב אהבת עולם (ח"ג סי' קכ"ח). הפסוקים אחר שומר עמו ישראל תקנת הגאונים (מא"ח סי' רל"ו). ומתקן הגאונים נוהגים לומר ויברך דוד (שם סי' נ"א). אפשר דאמירת בטה בדליקין תקנו מטעם שאברנו גבי גר שבת. פסוק שמו ישראל בתוך הקדושת תקנו הגאונים כפני מעשה יהודה אבודרהם נ"ג (ע"ג) תקנו בקרישת לומר: בחר יתנו לך, או בקיל, במקום טיכנו (טור סי' רכ"א) צדקתך צדק על שמת מינת רבינו באותה שעה שם בחר יתנו לך (דוד ה"ד)

ומקומם ולא נמנעו מלעשות הקנות דרושות לחפצי הזמן אשר חיו בו, לפעול ככלתם לתקן העולם במעשה הטוב והישר להעמיד צדק ומשפט ומישרים, אף אם המנהג הקדום לא היה כן, ומשפט התלמוד לא היה כמשפטם, וכאשר בהרבותם נגירות ראינו כמסיפים על מדת התלמוד ונגירותו כן בתקנותיהם היו משנים מדתו ותקונו או גרעו ממנו. ויען מה? יען כי הבינו כי הדברים ינעים והחפצים משתנים וכקרב השנוי הזה תיקוני קדם יחליפו ויחלפו. אך הנעלה והמשובחת בתקנותיהם היא טה שחקנו וקבעו סדר תפלה ושליחיהו למקהלות ישראל הקרובות והרחוקות, ונוכל לאמר כי להם תחשב הצדקה, כי הביאו סדרים בעבורת אלהים בבתי כנסיות בכל מקומות מושבות היהודים. אין להכחיש כי האי-סדרים בדבר הנשגב הזה, הוא התפלה, היה סחסור גדול בחייהם הדתיים ובכל הקהלות בישראל הרגישו זה המחסור. הלא ראינו כי ארבעה גאונים נשאלו על הדבר מארצות ומקהלות שונות להורותם דעה בפנה הזאת, רב נטרונאי, רב צמח, רב עמרם, ורב סעריה, וכלם השיבו דבר שלם ועש וחברו להם סדר תפלות של כל השנה עם הדינים הנדרשים להם, אשר על פיהם ילכו ועל פיהם ינהגו כל הקהלות, כי היו עשויים כמנהג שתי הישיבות. והלא זה לנו לאות נאמן כי לפנים בישראל לא היו סדרים ברוב המקומות ולא היה המנהג אחד, ובפרט בארצות איירופא כמו ספרד צרפת ואשכנז מי יתקן להם הסדרים בארצם כי היו מעוט תורה רוב ימי הגאונים, ואף אילו היו יודעים את התלמוד על בורין לא היה לאל ידם להתלמד ממנו סדר התפלה כפי אשר הוכן והוסד מן הגאונים במשך הזמן בארץ ככל, אשר היא היתה בעת ההיא אם כל מקהלות היהודים בכל עניני הדת ומאתה תצא תורה לכל ישראל.

כמעט אין פנה מכל פנות הדת אשר משבה עליה השגחתם יותר מן התפלה, כי התפלה היתה להם ענין גדול ונכבד, ונחשב בעם לעיקר נעלה בדת ודקדקו בה בדקדוק ובכונה יתירה. אם נבינה בהרבה מן השאלות אשר שאלו בענין התפלות אז נדעה מהר גדול חשיבותה בעיניהם. אין ענין מכל עניני הדת אשר הפריזו בו על מדת החסידים ושאלו על כל דקדוקי הקטנים יותר מענין התפלה כאלו הם העמודים אשר העולם עומד עליהם¹⁰. בן היה רוח הזמן ההוא, והגאונים היו צריכים לחשוב אתו חשבונות עומד כי מה שהתירו נגד שורת הדין לספח אל עיקר התפלה עוד פיוטים חדשים מקרוב באו, גם זה היה כהפסת דעת העם אשר נתפשט בקרבם המנהג להוסיף כמו אלה בתפלה העקבית. אלה הפיוטים היו מעשה ידו יחידים אשר היתה ידם אמונה לעשות דברי פיוטים לפי רוח ומעם הזמן ההוא, מקצתם היו שלוחי צבור והם הציעו פיוטיהם בתפלה לפני העם, ועל דרך זה מצאו להם סבוא במקצת הקהלות, המדקדקים במצות התפלה אשר היה להם נוקפם על הדבר הנה שאלו שאלותיהם מן הגאונים אם מותר לעשות כן, ויהי כראותם כי לא הניאו אותם הגאונים לאמרום ואף הסכימו לספחם אל התפלה אז מעט מעט היה הדבר למנהג מוסכם.

ואמנם

ס' רצ"ב) ברכת בתולים תקנת גאונים (אבודרהם קפ"ו ע"א). קריאת הסוספין אינו חובה ואינה נזכרת בתלמוד ומתיקון הגאונים היא (ב"י א"ח ס' רפ"ג). ומלבד אלה יש בין סדרי תפלותינו הרבה תפלות והוספות לתפלות אשר קצתן הן מתיקון הגאונים בבירור וקצתן אשר נוכל לשער עליהן שהן מתיקוניהם כמו תפלת יקום פורקן מן שמיא היא בבירור מומנם שכל סאמר ובאמר שבה נושא עליו מבעד זמן הגאונים. וכן כל התפלות אשר בתן רושמים שמתברן השתמש בהן היכולות ובפרט הנזכרות בסדר רע"ג לקדושה ליחיד. ונראה שגם חצוי הראשון של תפלות ברוך שאמר, עד ברוך שמו הוא נוספת מן הגאונים, ואין פה המקום לפרט כלם, ועי' בספרו של צונץ ג' ד. מ. סע' 300 ותלאת, ובסדרו הגיון לב בהרבה מקומות, ובסאמרי על התפלות שכתב ישורון תרכ"ג תרל"ד.

(10) כבר הבאתי למעלה אצל רב גשרונאי גאון מה שנשאל סא"א אחד שחלת חדש ימים ותתגרש מן התפלה אם צריך להשלים כל התפלות שהתחיל על כן בחלוני צא ולמד מה כזה דקדקו בדת ההיא במעט התפלה. (דוד ד' ת"ד)

ואמנם המבינים ענין הפיוטים והכנס עוד ממעם אחר רצתה נפשם בם, יען כי אלה הפיוטים הקרמונים לא היו רק מליצות ושירים כי אם היו לרוב ילקוטי אנדות ומדרשים בצורת שיר ומליצה. ובימים ההם הלא היתה האגדה מטבע ויוצאת והכל רצים לשמיע דברי אגדה. בה דרש ברבים בשבתות ובמועדים בבתי כנסיותיהם, בה המך הש"י מוסר השכל ודעת בבתי מדרשיהם. בעת ההיא עלתה ספרות אגדה כיונק מארץ ציה ומעט מעט פתחה עליה ותפריא ותרבה ספרים, ועל כן לא יפלא אם בעת כזאת הפיוטים אשר הליבשו דברי אגדה בלבוש מליצה ושיר ימצאו בעם מכבדיהם ומאהביהם.

פרק עשרים ואחד

ספרות האגדה והקבלה.

מן העת אשר נסדרו שני התלמודים ונהתמו ונכתבו בספר, הותרה הרצועה אשר אסרה לפנינו את רוח הדרושים לבלתי עשות ספרים. התשוקה העזה אשר באיש ואיש מבעלי החכמה והדעת הנאמנים לבלתי הסגר חכמתם בקרב לבם כי אם כל ישעם וכל חפצם להוציא הרעיונים וההגיונים האצורים בקרבם לאור עולם ולעשותם לפעולת אדם בעבור ישארו בכתב עלי ספר לתועלת אחרים, עתה לא היה לה עוד מעצור. ועל כן אז הוחל להבראות ספרות גדולה ורחבה בכל עניני התורה שבעל פה ובכל חכמת ישראל. ספרים מספרים שונים בהלכה ובכל דיני ישראל הם ילדי הזמן הזה. קצתם אשר מחבריהם נודעים בשמותם עליהם, כמו השאילתות, והלכות גדולות, והלכות פסוקות, והם מן הגאונים של תחלת המאה הששית⁽¹⁾. ואמנם הספרים מן הגאונים מנהו והלאה עד תום פרק זמנם מספר גדול מהם כאשר ביארנו אצל כל גאון וגאון בזמנו והודענו חבריהם של כל אחד ואחד מהם. ויש אשר לא ידענו שם מחבריהם אבל ידענו כי תולדותם מן הגאונים, כמו שימושא רבא, מסכת סופרים, סדר הנאים ואמוראים, ולפי מה ששערנו והוכחנו מכבר (לעיל ח"ב צד 250=353), כל המסכתות הקטנות אשר ביריני נדפסים ואשר נמצאו עוד בכתבי יד בלן מעשה ידי הגאונים, והן מן ההלכות הקטנות שנתקנו בימיהם, אשר לפי קבלת רב פלמי גאון היתה הכליתן לשנן בה את התלמוד בקצרה (ח"ג סי' ק"י). ואמנם הספרות ההלכותית אשר הנהיגה לנו הגאונים אך מעט מועד נחשבה לעומת הספרות האגדית אשר יצאה לאור עד סוף ימי הגאונים. הספרות הזאת אף אם ראשיתה מצער הלא אהריתה היתה רחבה, הנדילה והצליחה והעש פרי למכביר עד כי אחד מהגאונים האחרונים — רב שריא גאון — יכול לאמר בזמנו: אין סוף ותכלה לאגדות (ספ- האשכול ח"ב צד 47).

כמעט כל מדרשי אגדה אשר בירינו היום לא יקרמו ליזמן הגאונים. אם אמנם כי אין להכחיש כי חלקיהם הפרטיים הם מן הישן קצתם מן האגדות אשר בשני התלמודים וקצתם מאמרים ברורים ונבחרים מתוך ספרי אגדה אשר כבר נמצאו בימי האמוראים בכל זאת המדרשים במתכנתם ובצורתם אשר הם לפנינו הם מעשי ידי חכמים אשר חיו ופעלו בפרק הזמן מוחתימת התלמוד והלאה. ותכונתם הספרותית כתכונת ספרי ההלכה אשר הם יצירי זמן הגאונים. כהמח אשר אינם ספרים בריות חדשות אשר חזרו והוגו מחבריהם מרוחם כי הם הם רק ילקוטי דינים לקוחים מן התלמוד וכל פעולתם

(1) המאמר על דבר הלכות גדולות ופסוקות לעיל פ"ד כבר היה נדפס בעת כתיב ילדי שני מאמרים בענין זה האחד מאת הר"ר י"ח שור ותשני מאת הר"ר אברהם נייבויער, ויען כי מצאתי בהם כזאת דברים אשר היו נעלמים מכני וראיתי כי טוב מאד לפרסמם על כן נדבתי להם מאמר מיוחד בסוף הספר.

פעולתם כס רק לתכר הישן בחוברת ולסדרו ולחתמו בסגנונו, כן גם מדרשי האגדה הם לרוב ילקוטי מדרשים קדמונים אשר מחבריהם חכרים יחדו ותקנום וצרפום ושתו עליהם גוספות והיו לספר מיוחד, אבל אין כל ספק כי תחלת ספרות האגדה בפרק הזמן שאחר התלמוד, וכאשר אמרנו: כי מעת נחתם התלמוד ונכתב בספר הותרה הרצועה, ואז הוחל זמן כתיבת ספרים והחלה ספרות האגדה להוציא צמחיה. הלא בכל ספרי המדרשים נמצא רושמים בקרבם במליצתם בהגיונים ובסגנונם כי התלמוד בשלמותו קדם להם (עי' לעיל ח"ג 252 והלאה). ואמנם סבת המשגה אשר בומנים הקדומים האמינו כי המדרשים ישנים, וכאשר נמצאו לפנינו כן היו מאז ומקדם עוד קודם זמנם של הגאונים, כמו בהאמינם שהמדרש "בראשית רבה" הוא מר' הושעיא רבה, והסכונה ברייתא או פרקי דר' אליעזר הוא באמת מר' א בן הורקנוס, והפסיקתא היא מרב כהנא, הנה המשגה הוזה בא לרוב מפני שמעו בשמועתם כי משמעם והיה מפורסם שהמדרש לבראשית נקרא בכנוי "רבה", ומצאו גם שהראשון המדרש במדרש הזה הוא רבי הישעיה רבה, מזה נולדה ההשערה המומצעת שאולי ר' הושעיה הוא המחבר, וזאת הטעות נעשה במשך הזמן לרוב בירור ולכסוף לקבלה, ולא חשבו ולא עלה על לבם כי אולי נקרא "רבה" מסבה אחרת (עי' לעיל ח"ג צד 253 צונץ ג. פ. 176). וכן הענין במדרש פרקי דר' א אשר כבר קדמוני קדמונים קראו עליו שם ר א בן הורקנוס, וכאז לירי הטעות הזאת יען כי מצאו בו שתחלתו מעשה בר' א, וכאשר התחיל לדרוש ברבים וחשבו כי כל הכתוב בספר הוא הוא מה שדרש ר' אליעזר ועשוהו למחבר כל הספר ולא שמו לב על הענין והלשון, ודרך הרוח ההולך בספר הזה אשר סכל אלה נוכל להיכח למעלה מכל ספק כי על כל פנים לא יוקדם זה הספר לחצי המאה החמישית לאלף החמישי (לעיל ח"ג צד 290). וכן מדרש הפסיקתא אשר כבר ראשונים מן הפוסקים יחסוהו לרב כהנא, ואיה משכיל בשום לב, אשר לא יבין מהיך חבור המדרש וסגנונו כי הוא מאוחר, ואולי קראוהו על שם רב כהנא יען שפסקא הראשונה של י"ב הפטרות מתחלת בשם ר"א בר כהנא (לעיל ח"ג צד 283). ואף שפסיקתא הנדפסת (הוצאות ר"ש באבער) אינה מתחלת במאמר רב אבא בר כהנא, מי ערב לנו שחבור וסדר זה הנדפסת הוא עיקרי, הלא היא נדפסה על פי כתבי יד שונים אשר הם חלוקים זה מזה בשנויים גדולים. ובכל אחד ואחד יש חסרונים שונים ותלופים שינוים והמציאה לאור נוכל לאמר שהוא עיקר, ועל כן אולי הפסיקתא העיקרית לפי מה שיצאה מתחת ידי המחבר הראשון נסדרה באופן אחר מאותה שלפנינו. והתחילה בי"ב הפטרות וכמו שהיא סדורה בכתב יד כרמולי (מבוא לפסיקתא צד IV), ונמצא כסדר זה גם בכתב יד המונח בגנוי אקספארד, ועל כן הפסיקתא חתומה בחותמו של רב כהנא. ואמנם אפשר מאד כי מחבר הפסיקתא היה מר רב כהנא בן רב חנינאי גאון אשר היה ראש ישיבה בפומבדיתא בחצי השני של המאה הששית לאלף החמישי, ועל כן נקראה הפסיקתא פסיקתא דרב כהנא. כללו של דבר ברור הוא כי אין מכל המדרשים שבידינו - חוץ מספרא ספרי ומכילתא - אף אחד אשר נסדר קודם חתימת התלמוד, ובצדק נאמר כי כל אלה המדרשים נתיסרו מתחלת זמן רבנן סביראי והגאונים והלאה.

כל מדרשי האגדה הנמצאים בידינו אשר הם ילדי זמן הגאונים נחלקים לשני חלקים עיקריים, החלק האחד הוא פירושים מדרשיים והחלק השני הוא מדרשים שנדרשו ברבים. הראשון שבפירושים המדרשיים הוא מדרש בראשית רבה, והדבר טובן מעצמו כי בעת שהותרה הרצועה ועמדו סופרים בישראל ועשו ספרים ששימת עינם הראשונה היתה על ספר בראשית, כי על הארבעה

ספרים אחרים היו פירושים ערוכים ושמורים מכבר, מכללתא, ספרא וספרי. הפירוש כונן והולך על כל פסוק ופסוק לפי דרכי הפירוש בימיהם, וכבר הראנו אופן הערכתו: מסגנונו וצמצמו זמן סדרו בקרוב (לעיל ח"ג מצד 252 - 260). בסוג הזה מן המדרשים נחשב שנית מדרש חזית הוא שיר השירים רב ה אשר כלו פירוש ומסודר פסוק על פסוק והוא מן הקדומים אבל בשום ענין אין לצמצם זמנו (שם 263) אבל כבר שערנו כי הספרות המדרשית החלה לצמוח אחר חבור התלמוד על כן שמנו מקום למדרש הזה בפרק זמן אחר חתימת התלמוד. דוגמת זה הוא מדרש איכה רבתי אשר גם הוא מהיותר קדומים והוא פירוש מסודר פסוק על פסוק, ומדאש ועד סוף יש לו צורת פירוש לפי מדת הקדמונים והצננוהו גם הוא בפרק זמן הזה ממעם הנזכר, אבל נאמר כי לא נוכל לאמר עליהם דבר ברור במופת, ואפשר ששני המדרשים האלה הם יותר קדומים כהשערתנו במקום אחר (שם 262 - 263). ולפי סגנון לשונם והערכתם וכל ענינם של אלה המדרשים נראה שארץ מולדתם היתה ארץ ישראל. ואף כן הענין עם מדרש רות גם הוא מן הקדומים ומאגדת ארץ ישראל וכלו פירוש מדרשי על הסדר, וכדומה לו מדרש אסתר אשר גם הוא פירוש מקרא על מקרא וקדום מאד והוא בן ארץ ישראל. אל הפירושים המדרשיים אל חלקי מקרא אחרים, אבל הם מאוחרים לאותם שהזכרנו נחשוב ראשונה מדרש קהלת. זה הפירוש המדרשי רובו מאגדת ארץ ישראל, אבל יש בו רשמים מתלמוד בכלי ומצאנו בו גם כן כי זה המחבר ידע מן המסכתות הקטנות אשר שערנו זמן חבורם בימי הגאונים ועל כן מבואר כי תולדתו בפרק זמנא. וממין הזה עוד מדרש שוחר טוב אלא שזה הנדפס אשר בידינו הוא קמוע וחסרים בו קצת פרשיות והרבה פסוקים שלא נהפרשו ואל אבל נמצאו ממנו באוצרי הספרים קצת כתבי יד אשר הם יותר שלמים. ונמצאו בו הרבה לשונות ודבורים ותכונות מיוחדות כמליצתו המעידים על תולדתו בזמן מאוחר (שם 273 - 276). מדרש משלי הוא פירוש בבחינתו העצמית, אך הוא קמוע וחסר בכמה מקומות ומחובר בפרק זמן הגאונים ולא יאחר לו בשום ענין (שם 276). ואמנם יש לנו מדרשים ממין הזה שהם פירושים על קצת פרשיות שבתורה. בשני הסדרים הראשיים וקצת מן השלישי שב מדרש ואלה שמות, אין המדרש אלא פירוש פסוק על פסוק, וכבר שערנו (ח"ג 261, 265) שאלה הפרשיות נסדרו להשלים את בראשית רבה (ומתחדש הזה לכם עד סוף התורה היו פירושים) ומסדר מדרש שמות מצאם וספחם אל מדרשו. ובעל אלה הפרשיות היה לפניו התלמוד בבלי בשלמות (שם 266) ועל כל פנים קרוב מאד כי מדרשי אלה הפרשיות בצדק יחשבו בין הפירושים המדרשיים. וכמו כן נראה שכל המדרש על פרשת סנוח ואשתו בספר שופטים המובא בכמדבר רבה (פ"י) הוא שריר קדום מאוה פירוש מדרשי ובעל במדבר רבה ספחו אל מדרשו.

אמנם המדרשים שנדרשו ברבים בין דרשות שנסדרו על סדר כל התורה או על ספרים פרטיים, ובין דרשות שנדרשו על פרשות מיוחדות רבו מאד כמספר על המדרשים הפירושיים. אלה המדרשים ממין הדרשות ברבים יוכרו על ידי רשמים מיוחדים. מסגנונם ובנינם, מסיומם שיסיומו הדרוש בדרכי ברכות ונחמות וברמו על הטוב המקוה בעתיד ולפעמים גם על ידי דבורים אחרים שבקרב הדרושים. ינחשו ראשונה את הספר: שאלת דרב אחא משבחא, יען כי הוא מין מיוחד אשר ענין ההלכה עלה בו במדרגה ראשונה. מומן השאלות ומחברו ותכונתו וחפצו והכליתו ומקורתו כבר דברנו למעלה (פרק ג'), ולתכליתו די לנו להעיר פה כי הספר הזה הוא קיבוץ דרשות שדרש המחבר ברבים, כאשר נכיר מסגנונו נראה (ד"ה ה"ד) שהוא

שהוא כסגנון הדרשות שנדרשו בישיבות ככל כפי אשר מתוארות במאמרו של רב יוסף הכהן על דבר הישיבות (יוחסין). המדרש השני ממין זהה הוא מדרש הנחומא. והוא מסודר על כל התורה. והוא נבדל לטובה מרוב המדרשים בלשונו, בפליצתו ובחבור וקשר הגיוני, ודברתי על אודותיו ואודת זמנו ומולדתו באריכות (לעיל ח"ג 268), אך נוספה פה להעיר כי כמעט אין אחד מכל המדרשים אשר נמצא ממנו כל כך נוסחאות שונות כהתנחומא. כבר בהוצאות הראשונות ממנו (ד' קונסטנטינא רפ"ב ורפ"ח) יש בהן חסרונות והשגטות לערך ההוצאות המאוחרות שיש בהן תוספות הרבה אשר לא נמצאו בראשונות. ולא יעלה על הדעת שמי שהוסיפן בדה הרברים מלבו או לקחן מספרים אחרים אשר אין להם ענין עם התנחומא כי אם הדעת נוטה שמצא כן בנוסחא אחרת כתיבת יד וספח הרברים אל התנחומא מההוצאות הראשונות. ואמנם סבת אלה הלופי הנוסחאות היא יען כי חלו בו ידי הדרשנים שהעתיקוהו לעצמם ולצרכם, והשמימו לפעמים דברים ממנו שראו שלפי דעתם אין נזק בחסרונם או הוסיפו בחשנם שהתוספת תהיה לתועלת הספר ותקנתו, או שנו בצורתו לפי חכמתם ותארוהו בשרד בינתם להיטיבו לתקנו ולפורו, או גם כל שלש אלה עשו לו, ועל ידי זה פרו ורבו הנוסחאות, אבל לא יתענו שני הנוסחאות הזה לחשוב שהם מדרשים מחולפים כי אם נאמרו עצם המדרשים אחד ואב אחר הליוד עיקרם. נוסחא אחת מן התנחומא יצאה עתה לאור בדפוס, (ה'ל ר"ש כאבער ווילנא תרמ"ה) והיא שונה מאד מהתנחומא הנדפס מכבר אף שהרוב הגדול מן הדברים הכתובים בהוצאה הזאת כתובים גם בתנחומא הנדפס מכבר). ועל קצת ספרים מחומשי התורה הם דומים ממש בכל זאת יצדק לאמר עליו שנוסחאתו שונה מנוסחת הנדפס לפניו כי לרוב יש הלוף ביניהם בלשון ובסגנון ובהבנתם את המדרשים שקדמו להם שהביאום ופירשום לפי חכמתם²) אבל הצד השווה שבהם, כי היה מקור אחד לשניהם, ואולי היה מקורם מדרש ילמדנו אשר לא נודע מה היה לו ועד היום לא הצליח לאחד מן התיירים בכל פנות אוצרי ספרים שבכולם לגלות מציאותו אשר זה אחד מן הרברים אשר יסיתנו לחשוב כי ממנו שאבו מחבר התנחומא הנדפס מכבר ומחבר הנדפס מחדש והוא המקור לכל הנוסחאות השונות הנמצאות מזה האחרון העולת על תשע אשר נבדלות זו מזו כאשר הודיע נאמנה המוציא לאור את זה התנחומא (ר' שלמה כאבער כמבואו פ"א) וזאת ועוד אחרת: הלא נראה כי בשניהם הדרך לחבר עם הדרשה ענין מעיני הלכה בתאר "ילמדנו רבנו" (ב"ת ש"ה מחברת א' מאמר קדמות התנחומא מר"א עפשטיין) רבים מאלה הענינים הם דומים בשניהם, אך לפעמים נמצא "ילמדנו רבנו" בזה מה שאין בזה ושוב בזה שאין בזה, וזוה ניכל לשיער שהכל היה במדרש ילמדנו וכל אחד ואחד ברר לו מה שהיר

נאות

(2) הבחין וזיכר באזנות את המדרש תנחומא שה"ל ר"ש כאבער יראה כי חלק גדול מהתנחומא הזה הוא כבר בהתנחומא הנדפס ורוב התוספות שבו הן מבראשית רבה ומדרשים קדמונים אחרים, כל זה ימצא הקראת קבל בהערות ותקונים של רש"י חמ"ל ויותר בצמצום אם יסרית את עצמו לרבות שתי הנוסחאות זו לזו. כן הוא הענין בכל ספר בראשית. ותחת התוספות שנוה יש תוספות אחרות בתנ"כ מכבר. ובפ' שמת וארא בא יד החדש הזה טעם מועד חלופים בסדר המדרשים. ומשם ואילך עתים שונים ועתים שונים ושניהם העתיקו מדרשים ארוכים מסקנות אחרים. הנדפס מכבר לקח הרבה מן החכילתא והנדפס מחדש רק טעם מהמכילתא אבל דרשות שלמות מהפיקתא ומרש עשרת הדברות, מדרש ל"א ויקרא במדבר ודברים יומה ורוב כסולו להנדפס מכבר. בכל זה תראה שהם רק שתי נוסחאות מעיקר אחד ומקור אחד היות לשניהם (8) כל מי שיש לו טעם פליצת רגיש להבחין דרכי לשון הקדש ומה בין מליצת המדרשים הקדמונים ובין מליצת האחרונים הוא יבין כי התנחומא כההוצאה החדשה אין לדמותו בדרך מליצתו למליצת מדרשים ישנים בשום ענין וכל התשערות שבעולם וכל התענינים הנדפשים לא ישערו זאת האמת מספקת. בכל זה נראה לטען מופת ואין גם אחד מכל האמוראים בין כפלים בין בני א"י דבר בלשון הזה וגם אין אחד מן המדרשים אשר נסחו בלשון מקורם יש לו דמיון לזה המדרש ואין כל צורך לדוגמאות פשויות למביני לשון קדמונינו על בוריו. יטל הכפר ראה אתה. ואמנם ע"י עוד בהערות הבאת סי' 5, 6, 7.

נאיה לו לתכליתה ולכונתו. ועל כן אחרי שרוב המדרש ילמדנו עלה, במדרשי תנחומא משכו המעתיקים את ידם ממנו ולא העתיקוה ובכן אכד ועוד אינו. ואף כי לא יתגנו לבנו לבנות חומה בצורה על ההשערה הזאת בכל זאת לא העלמנוה; כי הדעת נוטה שהוא כן. זה וזה היו יודעים את שני התלמודים והשתמשו בהם¹, ומה שרוב מדרשיהם הם אגדות ירושלמיות לא יתענו לחשוב כי בהכרח הוגו והורו מדרשן ירושלמי הלא האגדה בכלל היא נמיעת ארץ ישראל, וגם רוב מדרשי אגדה אשר בתלמוד בבלי הלא הם מחכמי א"י. בשניהם נמצא רושמים ברורים מילדותם. אין דרכי לשונם בדרך לשון התלמודים או המדרשים הקרמינים ויש בהם דבורים וסגנונים אשר אין דוגמיהם לא בבבלי ולא בירושלמי ולא במדרשים ישנים (ודרכם להעתיק לשון המקור מלשון אל לשון, פעם ירחיבוהו לפי יותר ופעם יקצרו וכן דרכם להרכיב שני מדרשים ישנים ולעשותם אחד²). וכן לפעמים משתמש במליצתו בלשון המקרא³). כל אלה הנקודות ברורות לעינינו ככל הניסחאות מספר תנחומא ואחרי מופתים נאמנים כאלה הלא יבין כל איש אשר רוח בקרת אמתית בקרבו כי זה הספר מאוחר מאד, לא נדרשה לדעת מי ומי המחברים את כל אלה הניסחאות כי החקירה הזאת בעינינו היא אך לרוח יען כי ראינו ונוכחנו כי מקור אחד היה לכלן, וברוב הימים אכד המקור, ועל כן הבקשה להתכנס בחקירה הזאת מרם נדע כי חפר המקור ובאיזה זמן כרתו היא אך לשוא. ואל יתענו השם „תנחומא“ אשר נקרא על זה הכפר בכל ניסחאותיו לחשוב כי זה השם רומז על שם המחבר אשר היה שמו תנחומא, ואחרי שמצאנו חכם אחד מבעלי אגדה אשר שמו רבי תנחומא נבוא לרין שרבי התניא הזה היה מחבר זה הספר, והוא אותו רבי תנחומא אשר הובאו בשמו כמה מדרשים בירושלמי בין בהלכה בין באגדה ונוכר גם

(4) ידירי החכם ר"ש באבער במבואו לתנחומא החדש שהחיל כתב שם צד י': וגסדר (כלל התניאים) עוד לפני סדור התלמוד בבלי. וכל זה לפי שישנו שר' תנחומא של התלמוד הבר תנחומא שלו. ותבה אני עליו אך בא לידו מיעה סוכת כזאת. בפ' שלה סי' כ"ט איתא מצוה להביא לבן ותבלת ויעשה אישיר כשהיה תכלית יצא שר' אין לנו אלא ל' בן שהתבלת נגנו. הרי שבסוגנו לא היה להם עוד תבלת נגמ' התבלת מנו. דבשני רוב אחאי שהיה עכ"פ ב' דורות אחר רבא ואולי הוא רב אחאי דבי חתים סרבנן סבוראי המבוא בכ"ט בש"ס עוד היה להם תבלת. ומה היה קודם התלמוד או התנחומא? וע"ע שם (מב:): פ' קרח סי' כ"ד אבר רב און בן פלת אחתו הצילתו וכו'. כל מאמר זה פסגהדרין (קטו). כלשגנו פסג ובעל הגרות ותקנים ידע מזה ואמר שהוא הוספה ומי א"ל זה? וכן כל סי' כ"ה כ"ו כ"ז הם מיסם וכסדרם בבבלי וע"ע אף ההתנצלות שהוא הוספה לא הוקן בו הסיום שהוא סוף הדרשה והוא מעין המאמר הקודם. ובפ' ספעי רע"ב סי' ט' הוא לשון הבבלי דסנהדרין: פתחו. וביאתהו סי' א' כל המאמר מן מאי מרדהו וכו' הוא לרדית (כח). ור"ל צו סי' ז' בעינין מסווא הוספה וכו' וה' הסיים שהיו על הגמ' דברכות (כו). וע"ע פ' גטא סי' י"ח. ואף שיש די באלו הראיות לענינו בכ"ז נראה שגם בהלכותיו משתמש בספקת אסוראי הבבלי. כמו בפ' גטא סי' ז' שאי סבך (ברואה קשת) וזכר הברית ונאמן בבריתו וקיום בניאמרו וזה כר"פ ברכות נפ'. הלכך ניסחוינו לתרויהו. ור"פ מאוחר לר"ל (וע"ע פ' בהעלתך סי' י"ב ושם סי' ב'). המעיין בכל אלה הראיות לא יהיה בספק אף רגע אחד שכל התנחומא הזה העתיק דברים מתלמוד בבלי.

(5) הברור הדשים כאלה נמצאו במאות ולדוגמא נביא אהרין: בראשית סי' א': ר"י ר"ג חולקין... תרי שסו של ר"י... אר"ב בשם תו של ר"ג. סי' ג'. לא היא צ"ל אלא... לא עשה כן אלא... גמ' סי' י"א. אלא התברך שמו של הקב"ה. סי' כ"ו: והדברים הרבה אלא כדו' שלא להפריט בפנינו. לך לך סי' כ"ז: מי שהוא קורא סוד... ואינו כן. וראינו כן. ובכ"ז כלום פרשת מותו הרי ק"ל שנת א"א כדו' שלא להעמיד סי' י"ב הפסוק הזה משמש. שלה סי' כ"ז ניצד הפסוק סרבר, חקת סי' א': יתברך שמו של מס"ח וכו'. דברים סי' א': יתברך שמו ויתעלה וכו'. מכל אלה הלשונות נבואר שהמדרש מאוחר.

(6) ע' בראשית כ"ז: אר"פ ק"ל שנים נפש אדם מותה אשהו. כיום שנתגרש הכל אסר אדם מה אני מוליד בניו והם חולקים למאירת מה היה עושה אר"פ ויהוה נקבות וכו'. בזה חבר שני מדרשים ופירש את האחד עם השני. המקור הוא בבראשית רבה פ"ב ופכ"ד ולא נאמר שם לפת פירש. אמנם מצא יש פכ"א כיון שראת אדם שבניו עתידין לירד לנהגים... ובכ"ז כלום פרשת מותו הרי ק"ל שנת א"א כדו' שלא להעמיד ספנת כן. שני המדרשים האלה הסביר לו הענין לפת פירש אף שהתנא ר' סאור אמר פעם אחת עי' ערובין (תו). וע"ע סי' ל"ג שכל הסיום ההוא מחובר מדרשים שונים ועשה כזה ענין אחד ודרוש אחד עד שירטה בעינינו כדרוש אחד הדרשים האלהונים. אמנם זאת המרת כל כך שהלכת על פני כל הכפר עד שהיא גלויה אף למתחילים.

(7) בראשית סי' י"ח שניהם מלאים, וירא סי' כ"ו התלומית יסא ידברו, שמיני סי' ג' נתנו לו... כתף.

גם בתלמוד בבלי, והוא אחד עם רבי תנחומא בר אבא, והמכונה גם רבי תנחומא ברבי הלא כל זה אין לו קיום מכמה סבות: האחת מראותנו כי שתי הנוסחאות המונחת לפנינו בשלמות ידעו את שני התלמודים, וכן כל התכונות בבחינת לשון ומליצתן ומגניזתן מראית בירור כשמש כי המדרשים הקדמונים לא דברו ולא כתבו כן, ואם נדמה מדרשיו של רבי תנחומא עצמו המובאים ממנו בירושלמי ובמדרשים קדמונים עם מדרשי הספר הזה נראה כי הם רחוקים אלה מאלה כרחוק מזרח ממערב בצורתם החיצונית, שרבי תנחומא האמורא מדבר בכל מקום כלשון חבריו האמוראים, פעם בלשון הקדש של התלמיד פעם בלשון מעורב ופעם בלשון ארמית סורית, ונגד זה בעל ספר תנחומא בהוצאה חדשה מדבר בלשון נבחר ומיופה ובנמייה גדולה מלשון המדרשים הקדמונים ומשתמש במליצות אשר אינם בלשון ארמית סורית, ככלל המדרש מספר בראשית ומה שאמר ר' אבהו (פ' א"ה) "הבא על השירה היווין ליה בנין שרין", ואולי היה זה משל בני אדם והביאו בלשונם. כאשר עשה בספר שמות (וארא סי' י"ד) שמביא משל הדיוט בלשון ארמי "מחי אלהא ומבהתיך כומריא", אשר זולת זה גם שם לא מצאנו מאמרים ארמיים רק מעט, בספר ויקרא (פ' אמור סי' ט') נמצא מאמר ארוך ארמי מעשה מאלכסנדר מוקדון שהלך אחורי הרי חשך, והוא העתקה כמעט מלה מלה מויקרא רבא (פכ"ו), ואולם בשני הספרים האחרונים מצאנו שני גדול בענין הלשין שלא נמנע מהביא מספר גדול מדרשים ומאמרים בלשון ארמי פעם בארמי של התלמוד הבבלי ופעם בארמי סורית בלשון הירושלמי⁸, והלשון בכלל הוא שונה מאד מלשונם בספרים הראשונים ונוטה יותר אל לשון הקדמונים, ואילו היינו מאוהבי השערות היינו אומרים כי בא התנחומא משני כחות ולא אב אחד הולידו, (ר"א ע"ש מאמר הנזכר) אך אין רצוננו לכנות החלטה על השערות. ואף על זאת נפקח עינינו. הן בקצת מקומות בספר נמצא כך פתח ר"ת כך דרש ר"ת, ואילו כל הספר מתחלתו עד סופו הוא מדרשותיו של ר"ת, הלא כל מהם שבספר הוא על כל פנים מדרש שדרש ר"ת, ומן הדין היה לאמר בכל מדרש ומדרש כך דרש ר"ת או שלא להשתמש בדבור הזה בשום מקום, ועתה אחרי הדברים והאמת האלה נשתמר מאד לתעות ולחשוב שר"ת של התלמוד חבר הספר הזה. ומאד

יש

8. החכם ר"ש באבקר בספרו לתנחומא יצא מן הנחת שזה התנחומא שהוציא הוא לאור הוא הראשון לכל המדרשים ומאבתו לשפתו תואת קלקל שורת האמת מיד בבראשית סי' א' הובא סאמר ר' ורין תולקין ר"א ב' ימים נברא העולם שכתבי במעשה כל יום ויום ויהי כן הרי ש' ס' תו' של ר"י ור"א ביום א' נברא כל העולם א"ל ר"י מהו שכתבי במעשה כל יום ויום א"ר ברכיה בשפתו של ר"ג ויאמר. אלהים תוצא הארץ אין לשון תוצא אלא בדבר שהוא מוכן כבראשית. ובהערות והקונים העיר על המחברים מי ופי' שכתב כן בשם תנחומא אך לא הביא מי היה מקורו כי מקורו בב"ר פ"ב ר"י ור"ג ר"א ויבולו השמים וגו' בובאן וכל צאנם במונן א"ל ר"ג והכתוב בהבראם מלמד שבו ביום נבראו וכו' א"ל והכתוב ויהי ערב וגו' יום א' ויום ב' וכו' א"ל ר"ג כמקלט האנים כל א"א הופיע במונן ר' ברכיה אמר על הדא דר"ג ותוצא הארץ דבר שיהא פקוד בידה. ומי לא יראה בזה שהב"ר הוא חסדור והתנהובא קצרו ותקנו ופרשי. שאם הב"ר תתחיק מהתנחומא מאין לקח מלפול ר"ג עם ר"י שאינו בתנחומא? וכן כפ' נח כל סי' כ"א הוא בב"ר פלוי מבורא ומפורש ומתוקן בלשון פבם כוסיף לכאר ופעם יקצר. שם סי' כ"ד אלא שלא פירוש הכתיובים אלא רבותינו פ' קצותם וכו' חבל בב"ר פלח' כהתוקן ומיופה וכבוואר והך רבותינו פ' סניזין על ב"ר. ובפ' לך לך סי' י"ג. האמת שמי שיבונן בדבר בלי שום מניה אחרת ימצא ברובן ראות על התפוך. ולמה לנו להאריך בכיו. אבל לא ניכל להתאמץ מהיך פה על אמרו כפ' בראשית אות ק' בכ"ם אתח מוצא כבוד האב קודם לכבוד האם וכו' בב"ר גוסף אבל אמרו חכמים האב קודם לאם מפני חייבין בכבוד האב והוא חוספה מנ"ם קדושין ל"א וגם כל המאמר בכ"ם היא מקרים חוספה בתנחומא שלפנינו וכפל מאמר של שמים וארץ וכו' נוסף מתנחומא שלפנינו. וכוונתו כמאמר שח"ר הוסף ע"פ הנ"מ אבל בתנחומא שלא ראה את הכבלי לא הוסיף. וכל הדברים האלה פעוה. זה המאמר לא נוסף ע"פ הג"ס אלא הוא משנת שלמה סוף דכריתות. והמאמר בכ"ם הוא מקדים אינו חוספה מן התנחומא אלא הב"ר לקחו מן התיספא דכריתות פ"ד ובפרס כל המדרש בב"ר הוא מחובר ע"פ השינה והתוספת וע"כ כל דברי הכהב מעות מגורה.

(ר"ד ח"ד)

יש להפליא על כל המחברים אשר ירצו ליחס ביחוד זאת הנוסחא לר"ת מבלי שום על לב כי לפעמים השמיט המחבר מדרש אשר הוא מפתרוננו של רבי תנחומא בר אבא ונקרא שמו עליו ובנוסחא הישנה טובא זה המדרש כמו בפ' נשא: ויהי ביום כלות כך פתר (ואולי צ"ל פתח) ר"ת בר אבא מי עלה שמים וירד, ובנוסחא החדשה לא נמצא זה המדרש, והלא מן הדין היה ראוי להיות להפך. אם ר"ת מחבר החדשה למי יתן משפט הקריטה אם לא למדרשי עצמו?

זמן חבורו של התנחומא אין לצמצם בשום פנים, אך בהיות שאין לנו סבה מוכרחת לבטל מה שאמרנו שנתחבר בדור אחרון (ה"ג צד 270) ומדעתנו שכל הנוסחאות נבעו ממקור אחד, על כן הדעת נותנת שגם הנוסחא שנדפסה מחדש אין אפשר להקריטה כי כל המופתים המורים על זו שהיא מאוחרת מוריה גם על זו, ועל כל פנים כל הנוסחאות מאוחרות לשאילתות של רב אחאי משבחא. כי בפ' חקת סי' ב' נעתקה שאילתא אחת מן השאילתות והיא נמצאת לפי עדות החכם המוציא לאור בכל הנוסחאות והיא גם בתנחומא הנדפס מכבר (הערות ר"ש באבער אות כ"ח) ואף שהעתקה בנוסחאות היא ככתבה וכלשונה בשאילתות בכל זאת יבואר למדקדק היטב כי לפעמים נשמטו בהעתקה דבורים אשר אינם נצרכים להבנת הענין ולפעמים מסיף ליתרון באור, וכל זאת אות כי היא מעצם התנחומא ואיננה הוספה מיד אחרים. כרכים מבעלי מדרש האחרונים כן גם בעל הנוסחא החדשה ערב סדר הדורות. ופעם אחת מביא ויכוח אנדי פה אל פה בין רבי תנחומא בר אבא ורבי שמואל בר נחמני (בראשית סי' י') ולא הלי ולא מרגיש כי יש ביניהם קרוב לשמונים שנה אף אם נניח שר"ת ב"א הוא ר"ת סתם. עוד יספר מעשה מתחלת השימוש של רבי אלעזר בן ר' שמעון לפני רבי יוסי בן חלפתא שהתחיל מלמדו פרק אחד ושני ושלישי ואחרי כן הכניסו עמי לבית הועד לפני רבי ולא קבלו רבי ולמדו ר' יוסי עוד שנה והוליו לבית הועד והתחיל משיב דברים וקרא עליו רבי פרי צדיק עץ חיים (וירא סי' ל"ח), זה המעשה לא נמצא בשום מקום באגדות של הקדמונים, אבל זאת נמצא במקורות ישנים שר' אלעזר בר"ש למד בנעוריו אצל אביו אשר אמר עליו אם שני בני עליה הם בעולם אני ובני הם. וכשהיה רבי תלמיד יושב לפני רבו, ראב"ש גדול היה ממנו בחכמה, וכשמת ראב"ש העיר רבי עצמו עליו כי הוא גדול ממנו בתורה, ואחרי זאת הלא מספר המעשה אך ערבב הזמנים והמושגים, ולא בודון רק מפני כי חי בזמן מאוחר ולא ידע סדר הדורות. ואמנם יודעו לנו סימני נעורו עיד אם נתבונן במדרשי אשר יש דוגמתם במדרשים ישנים אחרים. את הכ"ר מעתיק בכמה מקומות והרגם לשוני הירושלמי ללשון עברית נמרצה ולרוב מפרשו בהוספת דברים או גם יקצרו דברים שאין לו צורך בהם לענינו. ולא לבד במדרש בראשית רבה השתמש בעל הספר כי אם גם במדרש יקרא רבה ופסיקתא המכונה לרב כהנא בהעתיקו דבריהם ללשנו ומליצתו, ולפעמים מפרש דבריהם גם לפעמים יעשה מהם קצור לפי הנאות לכונתו ולתכליתו⁽⁹⁾. והנה די בכל מה שאמרנו עד כה לשפוט על איחור זמנו של התנחומא אמנם אין לנו סבה לאחר עד הדורות שאחרי זמן הגאונים, ולא נתעה אם נאמר כי זה המדרש בכל נוסחאותיו השיגות היה ונכרא בקרב הדורות של הגאונים אמנם החבדל בין התנחומא הישן ובין התנחומא הנדפס מחדש, הוא כמליצת לשונם, שהישן כתוב בשפה ברורה ופשוטה וקרובה ללשון המשנה והברייתא ומובנת בקל לרגילים בלשון המשנה והברייתא

ובצדק

(9) על המדרש הזה כתבתי מאמר ארוך בבית המלמד שנה הנישית במהבית ב' ג' ד' ושם תמצא ברום של הדברים, וכללי של דבר שהוא מאוחר מאד וכבר השתמש ברבתי וכל שכן בויקרא רבה ובפסיקתא המיוחסת לרב כהנא.

ובצדק אמרנו עליו (ח"ג צד 269) כי הוא היה חביב מאז לדרשנים, אבל בעל התנחומא הנדפס מחדש על פי כתב יד משתדל להאר ולצייר מליצתו וממציא לו מדרכים חדשים אשר לא באחד ממדרשי הקדמונים ויהאר המדרש בציצים ופרחים פיוטיים אשר לא הורגלו בהם הדרשנים.

ממין הזה מן המדרשים היא פסיקתא דרב כהנא או כאשר קראה רש"י פסיקתא זוטא. וכמקרה התנחומא גם מקריה כי כל כתבי יד ממנה אשר נשארו לפליטה שונים זה מזה בסדרים גם בענינם. והמוציאה לאור בדפוס (ר' שלמה באבער) העיר כי היו לנגד עיניו ארבעה כ"י ואין זה כזה ולא זה כזה⁽¹⁰⁾. והיא סדורה על פרשיות שקורים אותן בצבור בקצת שבתות השנה ואשר בהן דרש הדורש. וכבר דברנו על ענינו באורך (ח"ג 277 והלאה). דומה לזאת בענינה ובמטרתה היא פסיקתא רבתי אך אינה דומה לה בצורת הדרשות ולא בלשון ומליצה וההלך ההגיוני בדעותיה וכבר תארנוה עד די (שם 283-288). בנדר המדרשים שנדרשו ברבים נחשוב עוד מדרש ויקרא רבה אשר רב האי גאון קורא אותו הגדה דויקרא דרבי תנחומא (תשו' הגאון זכרון לראשינים סי' רי"ט ותשו' גאוני מורת סי' קל"א). וכן מדרש שמות רבה מהחדש הזה לכם והלאה ומדרש דברים רבה שבשלשתם ניכר מענינם וחבורם שהם קיבץ דרשות ולרוב הדרשות מסוימות ומסומנות בסופן. וכן גם מדרש שמואל הוא ממין הזה. וכל אלה תולדתם בפרק זמן הגאונים⁽¹¹⁾.

ואמנם מלבד המינים שזכרנו נולדו בקרב הזמן גם ספרי מדרש כפנות שונות מחכמת האגדה. אשר בהם אין כונת המחבר לעשות פירוש על אחד מספרי המקרא וגם אין להם תכונה דרשות שנדרשו ברבים כי אם כוון המחבר לחבר ספר על חומר אגדי אשר שמהו למטרת מחקרו, וממין הזה נחקימו מדרשים אשר רובם נתיחסו בין ברעה בין כבלי דעה בין ככונה בין כשעות לקדמונים. מדרש פרקי דרבי אליעזר בין הורקנוס המכונה גם ברייתא דרבי אליעזר הוא ממין הזה. וכבר יש מהגאונים יחסו לרבי אליעזר ותארנו כבר תכונתו וענינו ודרך לשינו ומליצתו ודברנו מן החומרים הנכבדים אשר עוסק בהם וזמננו ומקום חבורו (ח"ג 290-294). וכן המדרש: תנא דבי אליה רבה וזוטא. אף שזה המדרש יש לו הרבה ענינים לקוחים מתנא דבי אליה הנזכר בתלמוד בכל זאת הספר בענין שהוא לפנינו נתחבר בימי הגאונים בתחלת המאה השמינית לאלף החמישי ויש בו הרבה דברים מבוניים נגד הקראים ומקים חבורו בלי ספק באחת מאיצות הקדם. ואף שענינו מראה כי רוב הדברים הכלולים בו הם מה שדרש ברבים בעברו במקום למקים בכל זאת הספר בשלמותו אינו קובץ דרשות אך הוא חבור מיוחד ומקומו במין הזה בספרי המדרש. ויתר הדברים ממשפטו ומעשהו ותכונתו ולשונו וזמנו ומקומו הלא הם כתובים אצלינו במקום אחר (ח"ג 288-290). גם המדרש אגדת בראשית ממין הזה כי אינו פירוש מדרש גם אינו דרשות. חלוקת המדרש היא לעשרים ושמינה חלקים וכל חלק לשלשה פרקים אחד פרשת תורה והשני פרשת נביאים והשלישי פרשת כתובים ויהיה מספר הפרקים שמונים וארבעה ואנו אין לנו אלא שמונים ושלושה יען שבהלך הי"ד חסרה פרשת כתובים. מליצתו יפה דוגמת התנחומא שיצא לאור מחדש (עי' ר"ש באבער). מי העתיק ממי לא נדע להכריע בכבוד הצד השווה שבהם ששניהם מאוחרים, וכן מדרש אספה.

והיא

(10) מהארבעה כ"י אשר ראה המו"ל ר"ש באבער שנים מתחילים בויהי ביום כמות משה וח' ותוא כ"י ברטולי מתחיל ב"ב הפטרות והד' שהוא כ"י פרבא בה י"א פסקות ב' דפורענות ו' דנחשתא ופ' שובת. ועוד נמצא כ"י באוקספורד שלא ראה המו"ל הנ"ל וגם הוא מתחיל ב"ב הפטרות. ועי' מה שכתבתי בתחלת פרק זה. (11) עי' מש"כ על אודות אלה המדרשים בח"ג. את המדרש במדבר רבה לא הכאתי במספר יען כי הוא יאוחר כאד ולא נתחבר בפרק זמן הגאונים כמי שכתבתי בח"ג עיש. (רי"ד ה"ד)

הוא מחובר על פרשת אספה לי שבעים איש, מחברו מר רב חנינאי נאמן תלמידי רב יהודאי והוא מדרש נאה ולא נשתייר לנו בשלמות וכבר דברנו על אודותיו למעלה במאמרנו אורת הנאון הזה. מדרש תד שא המיוחס לרבי פנחס בן יאיר ונקרא גם ברייתא דרפ"י והוא מדרש מאוחר ורושם ילדותו ניכר מלשינו וסגנונו וקצת מושגים חדשים שנמצאו בו¹²). הרבה ממדרשיו נמצא דוגמתם במדרש במדבר רבה ובספרי מדרש אחרים ומשתמש במדרשים ובאגדות שבשני תלמודים¹³) אלא שמשנה הלשון והמליצה כדרך הדרשנים האחרונים. יחוסו כמעות לרבי פנחס בן יאיר הגיע מפני שהחלתו "אמר רפ"י" ולא נמצא בכל המדרש שם הדרוש רק בפ"ק ז' מובא עוד פעם אחת "אמר רפ"י"¹⁴). ואמנם אף שזה המדרש מאוחר הוא אין לאחרו לפרק זמן הנאונים. בכלל הזה גם המדרש אותיות דרבי עקיבה ונקרא גם אל"פ א בית"א דרבי עקיבה אבל נראה כי מדרשים שונים הם. כי יש בידנו שני ספרים אשר חימרו דרישתם הם כ"ב אותיות לשון הקודש. האחד ידבר על שמות האותיות ויבאר כונת ורמו כל אות משמה האותיות והיא נקרא אל"ף ב"ת דר"ע והשני דורש על מעלת כל אות ואות וסדרם ונורותם וצירופם והוא נקרא אותיות דר"ע ומפני שהצד השוה שבהם הוא ששניהם דורשים את האותיות הוחלפו לפעמים השמות מאת המחברים שהזכירום אי שהעתיקו מהם. מלשונו ומליצתו ניכר כי זמן חיבורו לא יוקדם לזמן הנאונים, גם דרך מחקרו היא דרך הדרשנים המאוחרים. בכמה מקומות נמצא שמשתמש במדרש ישן וממתיקו בדברי פיוטים ומרחיבו ומפרשו¹⁵) וכל אלה הם סימנים היותר מיבהקים מנעורתי. ואלה הסימנים נמצאו בין בנוסחא הראשונה שקראנוה א. ב. דר' עקיבא בין בנוסחא השנית שאנו קוראים אותה אותיות דר'¹⁶). בנוסחא הראשונה יש הרבה ענינים מסתרי תורה ומעתיק כמה דברים מהיכלות, ומשיעור קומה, מספר זרובבל, ומכמה

מקומות

12) בפ"ב: אלו עשר ספירות בלימה ששלוש העולם עופר ועוד במקומות אחרים. פ"ו ונפל ה'ג ש'ר של רעות. פ"ט: לכל הרגשה והרגשה וכו'. פ"י לחלית שבעים נחלה על השמים והוא כפיפום של הקליר לפ' זכור. עוד שם י"ב מנהגים בנפש, ס"ט יצירה פיה וכבר העיר קצת צינן ג. פ. צד 260 ובית המדרש של חרב רבי אהרן יעללינק בפתיחת הל"ג צד XXXIII.

13) בפ"ה שהזכירתי העיר בשם הר"ר רפאל קורכמיס על ההזמנות שבמדרש סו"ה אשר לפי העשרתו לקח כלם ממדרש תרשא והעתיק דבריו צינן ע"ש גם בהערות שבפנים רבני על קצת מדרשים שבו אשר דוגמתם במדרשים אחרים ובגמ' וע' בהנהגת הכתא.

14) הנה נגד עיני קונטרס Karäische Studien מאת הר"ר פנחס פראנקל ושם מדבר על אידות זה המדרש ושער כי נחשד אצלו בקראית ויחקר ראיותיו היא כמה שנאמר בפ"ם רכל חגיגה והרגשה נתן הקב"ה מה לעשות ומה לא לעשות ללב לא התירו וכו' לידים פתח את ידך, ומדלא אמר לידים וקשרתם לאת על ידך שבע מונה שהמחבר היה קראי שתקראים כמלו מצות תפלן. ואין ראיה זו כראית לעשות את המחבר לקראי. שאין מביאים ראיה ממה שלא הביא המצוה הזאת והביא אחרת על חשיך אמונתו בת. אמנם נגד זה יש ראיות שחיה רבני לאבטו תנה בפ' ו' קורא את ראש השנת, הנה השפיעית וידוע שאין אחד מכל הקראים שפ' יום תרועה שזה בשופר רובם אמרו תרועה היא בקול ואף האחרים בכל החליליו בהוציאתו. ובפס"ו: למח גזר הקב"ה על וילדת זכר שצמאת ל' ימים ואם נקבה שבימים וכו' למח זכר הקב"ה שהוילדת זכר אחר מ' ימים ויולדת נקבה אחר פ' ימים תבא למקדש וכו' סבואר שו' וי"ד ימים לשמועה ומ' ופ' יום לכיאת מקדש ולא לשמועה וזה דלא כהקראים רק כהרמב"ם, וחזק מכל זה כמה מאשרים שבו לקוחים מדברי התלמוד וארמו קצתם. פ"ב ח' מאות שנת שבין הארץ לרקיע, עוביו של רקיע בהלך ת"ק שנה תכל מירושלמי דבריות פ"א, ובהערות שבפנים שהזכירתי נרבונו עוד מקומות אחרים, ועוד נמצא בו כמה דברים לקוחים מספר יצירה ומספרי דר' אליעזר, ומי שסבור מבע הקראים לא יכלה על דעתו שהקראים יסככו על דברים החבויים בספרי הרבנים אם לא לבטלם או לבנותם.

15) ע"י אות א' ד"א ו' צד 15 על סומור שיר ליום השבת שכל המדרש מחובר ממדרשי אגדה ישנים ויפס כציצום ופרחים פיוטים, ומת יפה פיוט באות צ' צד 44 את האגדה שבגמ' מנחות וכו' כשלה משך למרום וכו'. וכן בהרבה מקומות וגם בנוסחא חב' כן ע"ש צד 50 איך מרכיב ומפיוס האגדה בשבת (נה). על והתחיל תינו על מצחות האנשים.

16) כל העתיקתי וצינתי הם ע"פ הגי' שבבית המדרש של יעללינק. ח"ג מצד 12 והלאה. וע"ש בפתיחת של ח"ה יעללינק ס' IV, III שמהר יפה חיבן שני המדרשים, ובסוף המאמר IV נתן פעם למח יחבו ואלה המדרשים לר"ע? בניו שר"ע נודע בסדרה זו שחיה דורש על כל קין וקין, (ד"ר ח"ר)

מקומות בספר נראה שהמחבר עצמו היה אוהב לדרוש ב"רוח", אבל בנוסחא השנית אין אף רמז קמץ מכל אלה, ואפשר מאד ששתי הנוסחאות באו משני כחות ולא נתחברו ממחבר אחד. ונראה שהמחבר של הנוסחא הראשונה היה בן ארץ ישראל. כי באית ד' בתחלתו דרש: דבר אחר דל"ד אמר הקב"ה דברתי להקים דל, ומזואר מזה שקרא התי"ו שבסוף המלה במבטא דל"ת וזה הוא מבטא בני ארץ ישראל שהכבליים קראו התי"ו הרפויה שבסוף כמו וי"ן או סגך. ובאות ח"ת כתוב אל תקרי ח"ת אלא חטא, ובאות ט' אל תקרי ט"ת אלא טיט. גם מזה נראה שלא קרא את התי"ו כמבטא הוי"ן או הסמ"ך אלא כמבטא הדל"ת ועל זה אמר אל תקרי בדלתה במבטא רך אלא במי"ת במבטא קשה. וכבר העיר על זה – שבמבטא בני א"י התי"ו כדלת – רב סעדיה גאון בתקדמתו לפירושו לספר יצירה (כ"י מינבען 221). וגם זה המכיוון במדרש רבה: כחירתו של רבי מאיר כהוב והנה טוב מאד מזה. אבל מקור הנוסחא השנית הוא נכלל כאשר בררנו כבר למעלה (ח"ג צד 296). אמנם א"כ ברוב עקיבת קטוע ויש בו חסרונות ובעצם וראשונה היה ארוך יותר מזה שהוא לפנינו ויש מחברים שהעתיקו דברים כשמו ואינם בשלנו (ר"א יעללינעק בפתיחה לסי' IV-הנ"ל הערה 1).

כאשר פרק זמן הנאונים היה עת הולדת רוב ספרי מדרשי האגדה אשר בידינו אף כן נופלים בקרב הזמן ההוא ימי בכורי הרושים בטה שלמעלה ומה שלמטה במעשה בראשית ובמעשה מרכבה, בענין ציופי האותיות ושמותיו של הקב"ה והשמש בהם לתועלות שונות, והאחרונים קראו למחקרים האלה חכמת הקבלה. וקראת קבלה מפני שהאמינו כי היא מקובלת איש מפי איש ומישכים שלשלת הקבלה עד אדם הראשון ומחסים לו ספרה בקבלה ובגווהו, ספרא דארם קדמאה והישכים שהספר הזה הוא הנודע בשם "רויאל" (עמק המלך הקדמה א'). ואמנם אף שבטיקרה זאת החכמה היא בת האלף הששי בבל זאת אין להכחיש כי כמעט בכל פנותיה היתה ענין לענות בו מחשבות חכמי ישראל בפרק זמן הנאונים, כאשר נראה מפורש באחת מתשובות רב האי גאון (טעם זקנים צד 66). שמוכר קצת ספרים משמושי השמות כמו ספר הישר, חרבא דמשה, ורזא רבה, וחוף מים מן המחוחכות והפרשים שאין להם קץ ולא מספר. והנה להכלית מחקרנו הלא די לנו בעדותו של רב האי גאון שהעיד שספרים ומאמרים בפנה הזאת נתפשטו הרבה בימי הנאונים. ואולם נזכיר אחרים שפרסומם מופלג. האחד הוא ספר יצירה. זה הספר יהוה לאברהם אבינו, ומסיום דברי הספר נראה כי המחבר עצמו מושך שלשלת הרעיונים וההנחות הנזכרים בספר עד אברהם אבינו. ורב סעדיה גאון אמר בתקדמת פירושו לספר יצירה (כ"י מינבען 221) מסורה בידינו מאבותינו שזה הספר א"א ע"ה חברו אבל לא שהוא סדרו על הסדר שהוא לפנינו אך הוציא ובאר אלה הענינים בדעתו ובחכמתו והיו מסודרים ומקובלים באומתנו בעל פה כמו כל התורה שבעל פה ואחרי כן הועתקו בכתב ומעתיקו היה בן ארץ ישראל וראיותיו לפי ששמות האותיות בהגיגוסם נהגו מוצאים אותם דל"ת ת' ודומיהם וכן עוד ריש דגש וריש רפה כפי מהגוס. והנה רב סעדיה עמד פה בין שתי הרגשות אשר לשתיהן יאמר קדוש האחת היא רגש קדושה דגרתו הפנימית, והשנית היא רגשת יראת הכבוד למסורת אבותינו. רב סעדיה החכם מכל בני דורו הפילוסוף הנאור לא יכול לדמות בנפשו כי זאת המסורת אמת כפשוטו שאברהם אבינו חבר ספר וחכם זה הספר בנוסחאותיו אשר הוא לפנינו ופתח ספרו בבי"ת כמשה רבינו שהתחיל את התורה בבי"ת (ר"מ ביבייל בפירושו) ועל כן הסב

פני

פני הדבר ואמר כי לא אברהם סדרו כי אם דן שהמחשבות שבו הספר הן המחשבות שחשב אברהם אבינו בהכירו את בוראו, ומיחסים אותו גם לרבי עקיבה ואולי גם זה לכונה שהזכרנו שחשבו שהעניינים היו מקובלים באומתנו ובא ר"ע וסדרם בספר. וקרוב לזה אומרים המקובלים האחרונים שא"א חברו אלא ששכחו פירושו וחזר ר"ע ויסדו (ועמק המלך הקדמה א'). מפרשי הקדמונים כמו רב סעדיה גאון ור' שבתאי דגולו בספרו חכמוני פרשוהו בדרך חקירה בחכמות הטבעיות. ולכונה הזאת הבינו גם רבי יהודה הלוי בכוזרי (מ"ד סי' כ"ח) אבל בעלי חכמת הקבלה המאוחרים הבינוהו באופנים אחרים ונעשה תחת ידיהם ספר קבלה לפי שמת המקובלים האחרונים ואמת הדבר כי הטעות הגדולה אשר טעו במיבן המאמר „עשר ספירות בלימה" שבספר יצירה היא גרמה שהדרישה במופלא של הקדמונים בימי גאוני בבל היתה לחקירה עיונית והולידה והצמיחה כל דעות המקובלים עד אחרוניהם. כי כל מי אשר יתבונן בשום שכל בתכור דברי בעל ספר יצירה לא יהיה כספק אף רגע אחד כי מובן הדבור „עשר ספירות" אינו מכיוון רק על מספר עשרה, אבל הם הסבי מובנו לכונה אחרת ופירשוהו על עשרת מושגים מפשטים שהם אצילות נאצלות מעצמות; ועשו האצילות אלהות, והאין סוף עילתן וכל זה מצאו בספר יצירה, והיה היסוד לכל חכמת הקבלה העיונית ועליו נבנה כל המגדל הפורח באויר. ולדעתם זה שבידנו אתו הוא עם הנזכר בתלמוד פעם בשם ספר יצירה (סנהדרין סה:) ופעם בשם הלכות יצירה (שם סו:) ורמ"ג קרא גם את שלנו הלכות יצירה. ואמנם לרוב העניינים אשר בספר הזה והמושגים אשר בו והמחשבות וההגיונים אשר עוסק בהם אין משלם בתלמודים וגם מליצתו אף כי לומה במעשה הרמו והסוד בכל זאת היא עדה לכל מביין כי יד כותבה היתה אמונה בדרכי מליצת לשון הקדש אשר הלכו בהן המליצים המאוחרים. ואין לנו בזה כל ספק כי נתחבר הספר בפרק זמן שאחר התלמוד. אבל ניגע לריק אילו נרצה לצמצם זמנו בדקדוק והיא לא תצלח לעולם.

מראשי היסודות לחכמת מה שלמעלה הוא ספר היכלות רבתי¹⁸). כאשר בספר יצירה רצה מחברו לתת לפנינו כתוב בספר חלק ממדרש מעשה בראשית כן רצה מחבר היכלות לזכותנו בחלק ממדרש מעשה סרכבה. וכבר דברנו אודותיו בקצת מקצות בתכור הזה (ח"ג צד 296 ח"ד צד 19, 26 בהערה סי' 13, 44), והראנו מקצת דבוריו כי ראה המחבר את התלמוד הבבלי וכי ידע מענייני בבל. והעידו בעלי קבלה האחרונים כי אין הספר אמת בשלמות וזה אמת כי לא במקרה מכונות אלה הברייתות בשמות שונים ומצואות כנופחאות שונות ארוכות וקצרות. וקרובים הדברים כי „שעור קומה" המיוחס גם כן לרבי ישמעאל כמו „היכלות" הוא פרק מפרקי היכלות, ונמצא בדפוס פרק מפרקי היכלות (כית המדרש של יעללינגק ח"ג צד 161) וזה הפרק אינו מן ההיכלות העצמי בשום ענין, כי נמצאו בו מושגים ודבורים אשר אינם נהוגים בהיכלות הנודע וגם סגנונו קרוב יותר לסגנון מדרש המקרא מאל סגנון ההיכלות¹⁹). הראשון אשר העתיק מן ההיכלות עניינים ומאמרים היה בעל אלפ"א בית"א ר"ע. יש בו העתקות ככתבו וכלשונו ממש או קרוב להם ויש בו עניינים אשר

18) עיי' בית המדרש ח"ג ובפתיחת הרב ר"א יעללינגק שמדר כל השמות שנקרא בהם היכלות. ותאר עניני הספר ודבר מחכמת לשונו ומליצתו, וישער סח הוא ארץ מולדתו ובאיות זמן נתחבר וכי השתמשו בו המיישנים והרבה מחברים. ועיי' בית המדרש ח"ב ובפתיחת צד XY.

19) בתוכלות לא מצאתי תזואר, הקב"ה" אך בפרק מפרקי היכלות נמצאו כמה פעמים ואומר תמיד „הקב"ה יתב" ונעשה את הנומרוקין, הקב"ה" כנוי מיוחד ומוסף עליו יתברך אף שכבר נכלל זה בכנוי עצמו. כל המאמרים הראשונים שבפרק הם חרבתה פיוטית מאגדה שבגמ' חולין (צאנ:) אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאשרו ישראל שירה למטה.

אשר הטבין יכיר מהג כי יסודג בהיכלות²⁰). בימי הגאונים האחרונים נחלקו הרעות באמתתו יש מהם אמרו שההיכלות רבתי וזוטרתי הם משניות מקובלות אצל הראשונים ולא רחוק הוא שהקב"ה עושה נסים לצדיקים ומראה אורם פנימיות היכליו ומעמד מלאכיו, ויש מהם אמרו שאין כל זה הלכה (לעיל פ"ט) אבל אלה ואלה האמינו שהם משניות קדומות והן מיוחסות לרבי ישמעאל. והנה אף שנוכחנו כי אין הדבר כן, על כל פנים זה הדבר, אשר כבר בימי הגאונים הוחזק הספר לקדמון מאד, יהיה לנו לאות כי לא יאוחר לתחלת ימי הגאונים.

אם בספרות המירשית כבר ראינו כמה קשה הוא לקבוע זמן הכורם יען כי לא היה מנהג קדמוני לקרא את שמם על ספרם, ורק האחרונים יחסם לחכמים נודעים על פי השערותם ושקול דעתם והכל במעות. על אחת כמה וכמה שהדבר כן בספרי קבלה אשר המחברים עצמם יחסו ספריהם למי שלא חברום. הלא רוב ספרי הקבלה נושאים שמות מפוארים כאומה על מצתם ולרוב שמות אשר קראו להם אבותיהם. עוד האחרונים מן בעלי הקבלה יחסו ספרים לקדמונים ולקדמוני קדמונים אשר באמת לא חברום ולא עמלו בהם, וקצתם אולי לא היו ולא נבראו. כל מי אשר עינים לו לראות הדברים נאור אמתתם, יבין ברור כי כל ספרי הקבלה אף בשקר יחסו לקדמונים. הלא כל דבר הנכתב בספר נכתב למען יקרא והקורא ילמד מהטוב, והוא נכון וניער לכל אשר יודע קרא בספר, ומי זה יאמין כי רבי ישמעאל ורבי עקיבה ורבי חנוניה בן הקנה ורבי שמעון בן יוחאי ודומיהם כתבו ספרים בסתרי בראשית ובסתרי מרכבה והם אמרו וכן דורשין במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחוד. יאמרו המקובלים מה שיאמרו ויאמינו באשר חפצו, בזה הם הועים מותעים ומתעים. אין אחד מכל הספרים העוסקים בסתרי הקב"ה נכתב בזמן קדום. כולם יחסו לקדמונים אבל על שקר, אמנם יגיעת שוא היתה אילו נרצה לבקש זמנם האמתי וארצם ומולדתם כי היא לא תצלה!²¹ אבל נאמר כי זאת הערמימות ישנה ובימי הגאונים פרחה. כי כמה ספרים מזה המין נוסדו בפרק זמן הגאונים, מלבד ספר יצירה, היכלות, אלפ"א בית"א ואותיות דר"ע, פרקי דרבי אליעזר ספר הישר, חרבא דמשה, ורוא רבא, אשר הזכרנום עוד נמצא הרבה ספרים בענין הקבלה שמומן ההוא ורובם בקבלה מעשית²² ונאמנה אלינו עדות רב האי גאון אשר העיד על מציאות ספרים כאלה שאין להם קץ ולא מספר (מעם זקנים צד 66). וכבר הראנו למעלה במקומות מפוזרים שבכל דורות הגאונים היו אנשים מבעלי הסוד שהשתמשו בשמות ועשו מעשה נסים, כמו נסי נהרונאי שפתח מנעוליי בכל בשם ורב משה הכהן שהיה רגיל בקמיעות ולחישות, ומר רב יוסף בן יהודה שהתפאר שיש לו גלוי אליהו, ושמענו מעדותו של רב האי גאון

שישיבת

(20) עיי' ביח"מ שם צד 29 כל המאמר גופו של שגינה דוא לקוח משיעור קומה ע"ש בחזרת. ובאותו' שם צד 28 כל הענין שבפני שמים קשורים בכנפות הארץ וכו' והחופים בסכנת אחיה אשר אחיה נוסד על מאמר ההיכלות פכ"ב צד 99 מן הסכנת של חותם שמים וארץ.
 (21) ונזכיר פה: ספר תרים, שם בן גז אשר כבר העירתי על קדמתם בפרקנו על דבר הקראים, ועיי' ביח"מ ח"ב בפתיחת ה"א יעללינק צד XXX וח"ג XXXIII—XXX אמנם הנוסחא אשר נדפסה בביח"מ ח"ג צד 155—160 אינה אותה הנוסחא שהיתה לפני הקראי סלמן בן ירוחם בן זמנו של רס"ג כי בהעתקות סלמן ב"י כ"י פינקר בבח"מ ולי"ק צד 19 מביא כמה סגולות ורמזים על שעות ולחישות וקמיעים אשר אין רמז מהם בנדפס. וראח צונץ ג. פ. 167 על דבר ספר רויאל בחזרת d, e. וכבר כתבתי למעלה שלדעת המקובלים הספר רויאל הוא הוא הנקרא בוהר דארם קדמאה אמנם בתקונים פ"ה זה ספר תולדות אדם קראו בשמו ספרא דרויאל. והיו כמין חוח רבים בזמן תגאונים כמו שחזיר רת"ג וכמו כן בקבלה למודית, ובחם אף המעולים שבגאונים האמינו אלא שצוו להוחר מתלעסם בחם וז"ל ר"הג בתשיבת הגזנות: ודאי הדבר עדינו כמו שאמרתם כי יש ספרים וישמות והיכלות רבתא ועיראת ושי' תורה ופשינות אחרות שתרוואת איהם מתפחד מהם וכך היו קדמונינו וגם אנתנו כן שאין אנו מניעים אליהם אלא ברחת וביצת ובסתרת וגם שמענו שמועות חזקות כי כמה נתעסקו בהם ואברו סודות וכל זה בעבור קדושת השב וקדושת השבועות והמלאכים אשר סביבותיהם וקדושת הברכה. ועיי' לעיל פרק י"ח.
 ד"ר ח"ד.

שישיבה סוּרָא היתה מיוחדת בדברים הללו וען כי הם קיובים למדינת בכל ובית נבוכדנצר והם בפומבדיותא רחוקים משם (מ"ו שם). וראוי לנו שנשמור דברי הגאון האלה ולכתבם על לוח לבנו, כי דבר גדול הודיענו בדבריו. הודיענו כי כל אלה הפעולות והלחישות ומעשי האותות המתמיהים וכל הדומה להם אינם ממקור ישראל כי אם למדום מאנשי בכל והם הכלדים, ואין ספק כי לדעתו השואל בהם כמי ששואל בכלדים. ומדברירב האי גאון בתשובתו נראה כי לא לבד בכבל נתפשמו בעת ההוא ההבלים והאמונות השפלות האלה כי אה גם חכמי ארץ ישראל וחכמי ארץ אדום נלכדו בשחיתותם. והשאיילים חכמי קירואן, ספרו בשאלהם כי אנשי צרפת מתפארים בספרים שבידיהם שנמסרו להם מאת רב נטרונאי גאון. אף כי הכל כזב ולא היה רב נטרונאי מעולם בצרפת כמו שכתב רב האי בתשובתו, על כל פנים זה יוצא מהספיר הכדוי הזה כי בעת ההיא היו בצרפת ספרים ממין הזה אשר יחסי לרב נטרונאי בשקר אבל אין ספק שמציאותם אמת.

משום לב על כל הכתינות האלה נוכחנו כי אין בכל הספרות היהודית אף מין אחד אשר תילדתו וזמנו וארצו יושב כה בחשך כספרות הקבלה, בעליה עצמם היו מתאמצים לבלתי תת אף רשף אור קטן לבא אל קרבה להאיר לנו שכל צד בנתיבות הולדותיה, ועל כן למה זה ניגע לריוק לבקש נגותה באפלה אשר לא תמיש לנצח, לואת חשבנו כי להכליתנו די לנו בהערה כללית באמרנו: כי בפרק זמן הגאונים כבר פרו ורבו ספרים בידיעה הזאת אשר כנו חכמת הקבלה בבבל כמו בא"י וגם באפריקא ובאיירופא בקצתם יש רושמים מקרבם או ראיות מחוץ המוכיחים כי הם בני הזמן הזה וברובם המיוחסים לזמן הקדום, אין לנו אף רושם מאומה. ואמנם לדעתנו הלא כל החבולות אלה בעלי הסוד ופועלי בשמות דברים בטלים ומהבל המה יחר, ואחת היא לנו אם שיבה זרקה במ או הם מאוחרים יהי כן או כן אין אלה דברים אשר הם ממקור ישראל. אך בכל זאת היתה חובה עלינו לנגוע בקצה הפנה הזאת מסבות שונות ונכבדות. מלבד אשר מתוך כל אלה יגלה לעינינו מצב דורות הגאונים באמונות, ויודע לנו כמו כן כמה חזקה על בעליהם ומכניניהם הרוח הפיוטי עד כי נתנו מרוחם על פייטנים ומשוררים (יעללינעק ביה"ט ח"ג צד XX) עוד נראה כחם ופעת ידם במליצת לשון הקדש כי המליצה בכל אלה הספרים היא לרוב ברורה ויפה וכתובה על מהרת לשון המקרא ורחוקה מאד מלשון המדרשים הקרטונים כלם, וזה אות כי חכמת הלשון ואולי גם דקדוקה היה להם ענין לענות בו.

פרק שנים ועשרים

מליצת לשון הקדש ודקדוקה בזמן הגאונים.

אם נתן לב על השרידים אשר הניעו אלינו מן הגאונים אשר היו מאורות החכמה בזמנם ונושאייה, ידמה בעינינו כאילו היתה ידיעת הלשון והמליצה שדה אשר לא יעבד בו ולא נזרע ולא יעלה בו כל נמע. ובכל זאת באמת לא היה כן. אם גם מכל מעשי ידי הגאונים ראינו כי בבחינת לשונם אך דלים היו ורעי התאר, אין זה עוד מופת כי היתה המליצה נעדרת. אמנם היו בקרב זמנם אנשים בישראל דורשי לשון העבריה ומתימרים בכבודה. אבל כאשר נראה ברוב הזמנים שנדבו הרבנים סורי הוראות כל כחם וזמנם רק להלכה ולתלמוד ועשו את המקרא מדה ושאינה מדה, כן היה בימי הגאונים. אך הוייות אבוי ורבא ופסקי הלכות, הן היו דבר גדול ומה שחוי סהן מן החכמית ואף חכמת הלשון בכלל דבר קטן נחשב ולא שמו א"י לבב (דו"ד ח"ד) וחפצם

החפצם. אמנם כאשר ברוב הזמנים לא אלמן ישראל מאותכי לשונם מרשט נכואנו והדשו בה והנו בה בכל נפש, אף כן היו בכל דורות הגאונים גדולים חקרי לב המתאווים ללשונו וחכמתה וחמדו יפיה בלבבם. הן בין מחברי המדרשים גם בין קדמוניהם הלא מצאנו אחדים אשר היו אומנים במליצתם ורוח פיוטית נחה עליהם. אך זכור פה שנים, האחר הוא מחבר ספר פרקי דרבי אליעזר אשר היה בן ארץ ישראל וחי תחת ממשלת הערביים (ח"ג צד 292), זה הספר "מתחללו עד סופו מליצתו אחת ולשני עברות ובה ופשוטית", ומשתמש לפעמים בדבורים שלמים מן המקרא ליפות מליצתו, וכן נמצאו בו כמה מאמרים יפים במליצת שירת (שם צד 290). והשני היא מדרש פסיקתא רבתי. הגה מה יפו ומה נעמו מליצותיו, מה רמו ומה נשגבו הגיוניו. וכבר רמזנו על נעימות משליו אשר אין עורך להם בכל המדרשים, ועל ציורו הנשגבים המעודים על רוח פיוטיותו, והראנו בו שירי מכתם בחרוזים יפים (שם 285), וכמו כן לא נופלים היו מהם ספרי בעלי הסוד אשר בוטן ההוא כמו היכלות, בטהרות דרבי שמעון בן יוחאי ודומיהם אשר כלם יעידו על כותביהם כי רוח פיוטית נוססה בהם והיו גם למורים להלביש רעיוניהם ובהקריהם במליצות ברורות ויפות.

מומן קדום מאד נתקיימו שירים ופיוטים לאין מספר אשר עלו כסדר תפלות היהודים. נעים זמירתם ויפי מליצתם מעידים עליהם כי יצאו מעט סופר מהיר אשר בשפה ברורה ידבר בלי דופי וכלי משגה נגד חקי הלשון ודקדוקה, וזה אות אמה מיריעתם כחכמת שמוש הלשון והדקדוק. הן אמנם כי מצאנו הנה והנה אנשים אשר און להם יד ושם בדקדוק ובכל זאת אין דופי במליצתם, אבל נחשוב כי לא יתכן זה רק במליצות ופיוטים המחובדות לרוב מפסוקים ומדבורים שלמים במקרא, אבל במליצות ומאמרים אשר מהם הפייטן בלשונו העצמי ומלביש הגיוניו ורעיוניו בדבורים ומאמרים אשר הגה מדעתו וחברם כחכמתו לא יתכן כי יהיו כתובים בלי דופי, אם בותביהם לא היה להם ידיעה בדקדוק לשון הקדש. מרוב הפיוטים הקדמיים אשר בודנו נראה כי לא היה דרכם במליצתם לחבר ולקשר פסוקי המקרא, כי אם מרוח בנתם מקרב ולב עמוק הוציאו רעיוניהם והלבישים במליצתם על פי חקי הדקדוק ומבלי שגות נגד משפח הלשון. נעבור מעל הפיוטים הקצרים היותר קדומים שנשפחו או נתוספו אל התפלות הישנות אשר כלם יעידו על עושיהם², כי ידם אמונה לכתוב צחות, רק נעיר על אחדים מן הפיוטים הגדולים אשר הנחילונו פייטנים אשר חיו בזמן קדום מאד בדורות הגאונים הראשונים. הפיוטים הגדולים להאמר בתפלות יום שני של ראש השנה במלכות זכרונות שופרות, המתחילים: אהללו אלוה, אפחד במעשי אנוסה לעזרה, מיחסים אותם ליום בן יומי הבה³ ומיחסו לו.

1) נפתרות הדשמי נדפסו בבית"ש ח"ג צד 70 ויגללענק במפתחתו צד XIX שער כי אילי זמן הזמן בימי כטט העלב הראשון, ונרדקן היה הערה ב"ו בסוף הספר קובץ זמנו בדקדוק בין חדש אלול ויחושקן בינו תק"פ ונדונין צריך עין.

2) איתת פה רק על תפלת זכרנו לתיים וכתוב, בספר, בבוש דחטיך שנוכרו בח"ג על לעיל ע"כ איתולה לאל, תיוב דתי עולם ויאתיו כל לעברך, אשר בגלל אבות בניס גדל, אהאנו על שמך, כי דחטיך הרבים, ועוד הרבה כאלה אשר כלם בא זכרם בסדר ר"ג ובתשובות הגאונים ואין ספק כי יסודו בדורות הגאונים תקבמוט. וז"ל בתולדות הקליר לרש"ל רפ"ג הערה 20 וצונן ג. פ. צד 370 ותלאת נז סדור רע"ג וקצת תשובות הגאונים יש לתקן בדריהם ואין כאן מקומו.

3) על תולדות הקליר הערה 20 שבאחר זמן יוסף הרבה עד זמנו של רש"י וכבר במל דבריו ישו בקובץ משעה ימי גאונים צד 108 ותלאת ואין צורך להוסיף על דבריו רק זאת נאמר שאחז החבל בת ראשין שאם מורת שישי בן יומי תקן אתה כוננת בע"כ שצריך להורות שהיא קדום מאד שהיא נברואה מיאוו.

לו גם סדר עבודה ליום הכפורים המתחיל: אתה כוננת עולם ברוב חסדיך והיא כמנהג צרפה (שד"ל קיבץ מ"י גאונים 107). ובסדר רב עמרם גאון צד 49 (מח"ב) מביא סדר עבודה על שם יוסי בן יוסי ותחלתה: אתה כוננת עולם מִי־אֵשׁ. והיא קצרה אבל נפלאה בהגיגיה שהורה במליצתה. רב עמרם בדיניו (שם ח"א צד 48) מזכיר גם סדר אחר המתחיל אוכיר סלה, ואילי היא אותו הסדר המיוחד גם כן ליוסי ומתחיל: אוכיר גבורות אלה, והוא ארוך (קובץ הג'ל צד 1) ורומז עוד אל סדרים אחרים המתחילים „שבעת ימים, אצלצל, אשנן“. ואמנם הסדר אתה כוננת שמביא רע"ג כבר הזכירו רב נטרונאי אשר חי בסוף המאה-הששית (סרע"ג ש.כ). ויש אשר יחסו לו (צונץ בס' על הפיוטים 220) הפיוט שאימרים קצת קלות בליל יום הכפורים: דרכך אלהינו, למענך אלהינו, אמנם אשמינו עצמו מספר. וכן הגיע אלינו פיוט נחמד גם נעים, והוא הפיוט המתחיל: אתה מבין סרעפי לב אשר נתקיים במחזור רומניה, ומליצתו יפה וצחה מאד. רב סעדיה גאון בספרו אמונות ודעות כבר רמז על הפיוט הזה. הנה לא נוכל להחליט אם כל מה שמיחסים ליוסי בן יוסי הוא ממנו בלי ספק, ונגם אין תעודת מחקרנו פה לררוש ברחבה על הפיוטים והפייטנים, ורק זאת נחליט ברור כי כל אלה הפיוטים קדומים הם מאד יען כי כבר בדורות הנאונים הבינים עלו קצתם בסדר התפלות, ומלבד זה גם צורתם מעידה עליהם כי הם ישנים כלם כתובים בלי סדה ובלי משקל החרוזים ובלי שווי הדלתות הסופיות, וכל זה סימן קדמות שאין להכחישו. בהתכונן במ נמצא כי כלם ברורים וכלם יפים ומעידים על עושיהם כי היו יודעים לכלכל דבריהם במשפט חקי הלשון. וזוהו נוכל להוציא משפט צדק, כי אף שהנאונים עצמם עד רב סעדיה עזרו מלתת אותיתם אותת מכשרון מעשיהם בחכמת הלשין ודקדוקה, או אולי לא היו למודים בחכמה הזאת, בכל זאת אין כזה כל ספק כי כבר בזמן קדום מאד היו אנשים בעלי לשון אשר עסקו במליצה ולמדו לשונם לרבר צחות ובדקדוק. גם הנאונים, אם גם לא היתה החכמה הזאת אומנותם לא היו מנגידים להעוסקים בה. ונראה ברור כי נעים להם מעשה ידיהם, והוקירו פיוטיהם, אשר על כן לא הניאו להכניס פיוטים תוך סדר התפלה האמנם כי אך בקושי התירו אבל התירו.

אך חשך אפלה פרוש על פני השנים הקדמוניות האלה, וכמעט מכל ספרות ישראל אשר נבראה בימים ההם לא נדע מי בראה? לא נדע מה שם אביה ומה שם ארצה ומולדתה? ואין זה פלא. כי הענין הרע הזה ליחס ספרים למי שלא כתבם היה מחלת הזמן ההוא. ונמצא כמה ספרים אשר רושמים מובהקים מתוכם מיכתיים כי הם ילדי זמן הנאונים נקראו על שם קדמוני קדמונים למען הרבות יקדם ולהגדיל כבודם. ונחשוב כי לרוב עשו זאת מעתיקים מאוחרים. ואמנם לא נוכל גם להכחיש כי לפעמים המחברים עצמם תלו ספריהם בקדמון. אחד מן הספרים אשר זמן חבירם נופל בפרק זמן הנאונים ואשר המחבר עצמו יחסו למי שלא חברו הוא הספר יוס' פון בן גריון או הנקרא אצלנו יוס' פון העברי. מדברי הספר עצמו נראה כי הוא מתייחס ליוסיפון הנודע בשם יוס'פוס פלאוויאוס אשר כתב ספר דברי ימי היהודים עד זמנו קדמוניותיהם ומלחמותיהם והוא נכתב בעצם וראשונה בלשון יונית. אמנם המכיר זה וזה יודע כי אמת הדבר אינו כן. רק הוא מעשה ידי מחבר מאוחר אשר לא יוקדם בשום ענין לפרק זמן הנאונים. הן כמה מדינות, ארצות, וערים, וכמה מאורעות, ומושגים וכנויים לועזים אשר ידע מהם המחבר ומשתמש בהם יורו כי איננו עתיק יומין כל כך כאשר ישימהו המחבר. צונץ יחשבהו לאיש אשר ארץ מולדתו איטליא ומושבו היה

ברומי, ואולי כן הוא כי ראיתו מוכיחות מאד⁴). אבל אשר יחשוב לצמצם זמנו בתחלת המאה השביעית לאלף החמישי נראה כי החטיא הסמרה. ודברי עצמו יענן בו כי לא כן הוא. הנה הוא הראנו לדעת כי הפייטן רבי אלעזר הקליר כבר ידע מן הספר ומשתמש בו (צונץ ג, פ, צד 151 הערה e) ואם אמת נכון הדבר הזה, הלא בהכרח צריכים להקדימו הרבה מוזן שהוא. יען ידענו שפיוט הקליר כבר היו נהוגים בימי רב נטרונאי גאון⁵). ועתה בשום עין על זה הספר נתפלא על רוח המליצה הנעימה ההיפפת עליו, אשר ממחירות מחברו בלשון ומשמושו בה באומנות גדולה נראה כי אך סבין אמן בחכמת הלשון העברית הכינו גם יסרו, ולא נתמה על החפץ כי נפגוש בזמן רחוק כזה באיטליא סופר מהיר כמוהו אשר מברו נאווה ומליצתי זכה כאחד הסופרים הקדמונים, אחרי שידענו כי כבר בתחלת המאה השביעית פרחו חכמה התורה בלוקה אשר באיטליא עד שמשם נקראה משפחת חכמים גדולים מאת הקיסר קרלו למגנצה להאחו בה ולהרביץ שם תורה, וזה אות כי כבר זמן ארוך לפני זה היתה איטליא מקום משכן חכמת ישראל. עוד יסופר כי הקיסר קרלוס הגדול היה לו אוהב ושמו אלקאין ויהי בשנת ד"א תק"ם נסע זה האישי לרומי ויכתוב אגרת שלומים אל הקיסר ובין דברים אחרים הודיעוהו כי על מסעו התאכסן בעיר פביאה והיה שם יהודי אחד אשר הוכח בחכמה עם המדקדק הנודע פיטרו מפיזא ודברי הוכוח נתקתרו ומה בכתיבים ערוכים ושמורים בעיר ההיא (גידעמאנן הנוך וכו' היהודים באיטליא צד 12, 13). ומבורר הדבר על פי מקורות נאמנים כי מתחלת המאה השביעית כבר לקחו היהודים חלקם ברדישת החכמות הכלליות בכל ארצות איטליא ולא גופלים היו משאר יושביהן בכל המדעים (שם צד 14-17). והנסימן הורנו כי בכל הזמנים היה חקר חכמת ישראל בהשכל וחקר לשון הקדש ליהודים המבוא אל רדישת החכמת הכלליות. ועל כן לא יפלא אם נחלים כי בזמן קדום מאד היה לאנשי איטליא יד ויגם בחכמת הלשון ודקדוקה, כאשר כבר אז היתה איטליא לחכמת התורה מוכן לשבתה. ולא טוב הדבר אשר נעשה לבקש המד ארץ מולדת לכל המדרשים אשר בידנו הקמנים עם הגדולים רק בארץ ישראל או בכבל. כי מי יודע כמה מדרשי אגדה הרה גם ילדה ארץ איטליא או גם שאר ארצות אשר כבר בזמן קדום מאד נקצצו ובאו בהן הידיעות מחכמת ארץ ישראל וגם מחכמת הבבלים.

ואמנם מה שאין לנו מן הזמן הקדום אף חבור אחד בחכמת הדקדוק אין זה עד ראיה על העדר ידיעתה בזמן הקדום. ומי שיבחישי ידיעתה הוא בעינינו כמכחישי את המציאות, והנהו מוכחש מרובי מליצותיהם הנשגבים הצרופים כספך ומהורים מסיני השניאות נגד חקי הלשון. ואנו נחשוב כי מעת אשר התפעלו סופרי היהודים מן העבריים אשר היו שוכנים בקרבם והחלה ספרות הדקדוק לצמיח ועשו כמעשהו לכתוב

שיריה.

4) ג פ, 145 והלאה. אך בה שראה מבריו שחיבב שהספר הנתקח מלשון לעז (148) לא יובן בדקדוק באלו ריצה לומר שכלו נהקח מלשון אל לשון כי אם ר"ל שנמצאו בו דבורים המראים שהתקיים מלשון המקרא אשר משם לקח פטרוני, דהיינו דבורים אשר לא מצא להם בלשון המקרא כניו הראוי להם. אמנם המדקדק הוסב במליצת הספר ימצא שלפי תרוב היא מליצה עברית זכה קדובה מאד ללשון המקרא. ראיות צינץ על היות המחבר איש איטליא (150, 151) הן, מאפן כתיבתו את קצת שמות נבריים על דרך כתיבתם של בני איטליא, ומפנה שהוכיח כמה פעמים שמות מקומות איטליאניים וכמה פעמים בדקדוק ובחבת עם העיר רומי ודברי ימי הרומיים, ועוד כמה רושמים המראים קדבות אל גניני ארץ איטליא. ומשער על זה שאולי חי הסופר ברומי, ורמז על המקורות ששאב מהם (152) ובהערות וסי ופי שהשתמש בו והעתיקן מסמו (151) ובחזרת אות f) והראת ברור כי יש בספר כמה הוספות מאוחרות (153) בהערה ונראה שקונטרסו, דברי ימי מלכות בית שני⁶ בספר הקבלה להראב"ד הוא קצור מתוך יוספון העברי.

5) צונץ צמצם הזמן של מחבר היוסיפון בדקדוק בפניו שלא ידע עדיין בכחהו ספרו זמנו של ר"א הקליר ומסך על רש"ל רפ"ם בבחינת זמן הקליר וארצו, ומובן מצמצו שהיה בסעיה כי כבר הראנו שהקליר קדם מאד לרב נטרונאי שחי בסוף המאה הששית ובזמנו כבר נהגו הקהלות לומר פיוט הקליר ובהיות שלפי דבריו הכיר יוסיפון את פיוט הקליר אם כן לא נפלגו אם נאמר שעמ"ס יוסיפון לא יואחר להצי המאה הששית. (ד"ר ח"ד)

שיריהם ופיוטיהם כמוהם בחרוזים ושווי הדלתות הסופיות, ולבסוף גם במשקל שיר הערב, גם מאז הפשיטו מעל פני מליצת שפת קדש את נועמה העיקרי ואת יופי לשון כתבי קדשנו והלבישו אותה מחלצות זרות ממשפט הערביים. המנהג לכתוב בחרוזים ובשיוי הדלתות (רעים) ישן מאד. הקראים בדורות הראשונים כבר נהגו בו. הראשונים מן הרבנים אשר הלכו בן השחיחה בחרוזיהם את הלשון היו רבי ינאי ותלמידו רבי אלעזר הקליר מקרית ספר. והנה את ר' ינאי לא נדע ופיוטיו לא נכיר, אבל נתקיימה הגדה כי היה מן החכמים הראשונים ופיוט קרובך לכל סדר וסדר של כל השנה (שבלי הלקט סי' י"א), והגדה אחרת מספרת כי מקנא היה ר' ינאי בתלמידו ר"א הקליר אשר הגדיל לעשות בפיוטיו יותר ממנו ובקנאתו השליך עקרב לתוך מנעלו ונשכו לר' אלעזר ומת. ואף כי לא נאמין באגדה הזרה הזאת על כל פנים גלמוד מוטנה כי הקליר היה גדול ממנו בפיוטניות ועל כן מהקליר נוכל לדון על כחו של ר' ינאי. פיוטיו הקליר מלאים מרעיונים מעירים ומעוררים אהבת ישראל לאלהיו, ונמצא בהם לפעמים ציורים יפים לוקחי הלבבות ומבהילי הנפש אבל לפי תואר מליצתם ערכם כאין נחשב ולא הפליג הראב"ע באמרו עליו כי עשה את הלשון כעיר פרוצה אין חומה, ואך לשוא יתיגעו סניגוריו להמליץ בעד פיוטיו. כי בבחינה מליצתם וקשור המאמרים ובנין המלות והרבורים הם אין כהמה לרוע. ובכל זאת נראה מאד כי היה לו להקליר איזו שגה בדקדוק הלשון אף אם גרועה ומוטעת. (רש"ל רפ" תולדות הקליר הערת 8). הקליר לא התפעל ממשוררי הערביים כפיוטיו. גם החרוז בשווי הדלתות הסופיות לא הביא ממרחק כי בלי אפק התעורר על זה מכתבי קדשנו אשר נמצא בהם לפעמים חרוזים בשווי הדלתות. הן אמנם כלי לרוב לא יקרה זה כי אם בכנוי הנוף, ובכמו אלה השווי מונח במבע הדבר, אבל נמצא גם לפעמים זה השווי אשר נראה ממנו כי הכותב עשה כן בכונה, כמו מי יתן לי אבר כיונה, אייפה ואשכונה, אשר אולי לא היה נותן היא נוספת בסוף לולא רצה להשוות הדלתות). וכן במצאנו כן במליצת חדות או במשלי בני אדם כמו לולא הרשתם בעגלתי, לא מצאתם חידתי, אם ישך הנחש, בלא לחש, ואין יתרון, לבעל הלשון, אולי החרוז והשווי פה בכונה, ועל כן מזה התעורר הקליר וכל הפיוטנים אשר לא התפעלו מהערביים לעשות פיוטיהם בחרוזים בשווי הדלתות.

שתי סבות גרמו רוע מליצות הקליר ורב דחקו בפיוטיו. האחת היא תשיקתו לכתוב פיוטיו על פי סדר אלפ"א בית"א, ולפעמים כפול ומשולש או יותר, או א. ב. הפוך על פי תשר"ק גם א"ת ב"ש, ולרוב חתם שמו ושם אביו גם שם מולדתו ועירו בראשי תבות חרוזיו ועוד שעשעו מלות אחרים בחר לו, וכן אהב לדבר בפיוטיו בלשון גיפול על לשון כמו: צח ובצחצחות יצחצח. לנסכי בנסכי בנסכי קדוש. וכבר העיר רס"ג על התכונה הזאת בפיוטי הקליר (בפירושו ל"ס יצירה). ואמנם כל זה היה לנוק למליצותיו הכריזות לסור מן הפשוט והישר ונלחץ לפייט כלי מעם, והשגיה היא הענין אשר יש לו יסוד ועיקר לפיוטיו. ענין רוב פיוטיו הוא אגדה התלמוד והמדרשים ולפעמים גם את ההלכה יכניס תוך פיוטיו, מכל אלה קבץ וחבר וקשר ושם בילקומו:

6) ע"י צונץ ג. פ. צד 79 החרט, a. שסדר כמה פסוקים ככתובים שנמצאו בהם חרוזים בשווי הדלתות. ויסוד הכונה זו במקרא תוא מנהג הכותב לדבר לפעמים בלשון גופל על לשון, כמו שיריך סוררים, כששם משפח צדקה צעקה, עניה ענתות נדרת מרטנה, אבכת אפחד, ישועת ישות וכן הדיבה. ואמנם מ"כ צונץ שם כי המעבר לתחרות הקליר היו חרוזיו של ר' שבתי דונולו, זה אינו כי כבר סבואר שר"א הקליר קדם תרבה לרס"ג וכ"ש לרונולו וע"כ האמת תוא לחפך. ואמנם גם צונץ חזר בו מסת שכתב בבחינת זמנו של הקליר מנה שנודע לו מקדמותו של הקליר. ואין שר' להאריך במקום הזה יותר על דבר הקליר ופיוטיו כי אין הכלית מאמרנו בהם רק לחער בכלל על קצת ענינים במליצת לשון הקדש אשר נוצרו בפרק זמן הגאונים ונהשו כי להכלית הזאת די במה שאמרנו.

בילחמי ועשב בתכנית שירים ומליצות, ומובן הדבר מאליו כי אך-בקושי גדול ובדוחק יתכנסו חזירים כאלה בלבוש פיוטי. ואפשר מאד כי כגלל הדבר הזה היו פושטו אהובים לכל העם עד שהגאונים התירו לאמרם באבית ובגבורות וכלל התפלות. וכבר שמענו בזמרו של רב נטרונאי גאון (לעיל צד 106), כי הרשות נתונה לאמר דברי פיוטיים שמתרביין בהם דברי אגדה. וכינת דבריו על פיוטי הקליר אשר מזכירם בפירושו (ע"ש), והגאון הזה, רב נטרונאי, איש קנא לעומת הקראים, בלי ספק מצא חפץ בפיוטי הקליר יען כי הם נוסדים על מדרשי הרבנים אשר היו שנואי נפש הקראים, והיה כונתו בהירגו לאמרם „לעשות פרסים נגדם, ואחרי שהוקדשי מסכה צורקת הוקדשו גם כדורות הבאים" ואף שנספרד לא נהגו לאמרם, אולי לא היה זה רק בזמן מאוחר. לכן העת אשר החלה חכמת לשון הקדש ומליצתה ללכת מסלות חדשות בארץ הזאת ועמדו בה משוררים אשר כבר התפעלו מן הערביים, אז מאסו בפיוטי הקליר ואולי אז במלום ולא אמרום עוד, אבל מי יכול להעיד לנו כי גם במאה היששית לא נהגו לאמרם.

עד חצי המאה השביעית לא נודע לנו איש אשר כתב ספר מיוחד בחכמת הדקדוק. הראשון היה ר' יהודה בן קריש. מילתו היה אפרוקא הצפונית וחי בימים שבא אלרר הדני לכבל ונשא ונתן עמו (רד"ק-בשרשו ע' שנה), ומוה נדע זמני בדקדוק שחי סביב לחצ המאה השביעית בימי מר רב צמה גאון. בזמננו עמדו מחברים ואמרו-עליו שחיה מן הקראים, בסמכם על מאמר שהביא הקראי משה הכהני על שמו, ובמאמר הוא ישים בפי בן קריש דברי סדה וחירוף על התלמוד, אבל כבר בירגו והוכחנו שזה שקר מוחלט וזה הקראי זיף הדברים; כי היה בן קריש רבני לאמתי (לעיל 130). הראב"ע בראש ספרו המאונים סדר ראשי המדקדקים, וכינה את רב סעדיה גאון „הראשון מוקני לשון הקדש", אמנם לא יובן זה כאלו לפנינו לא עסק איש בחכמת הדקדוק, כי אם כונתו שנחשב ראשון בעבור השתדלותו לתת לה תוצאות ולהפיצה בין בעלי דעותיו הרבנים ככבל, ובאמת פעל רב סעדיה הרבה והגדיל לעשות בחכמת הלשון כאשר ראינו כבר ונוכחנו במאמרינו על דבר קורות חייו וצורך לחזור ולשנות הדברים עוד הפעם. אז בימי רב סעדיה האחרונים מצאנו חכם אחד מאד נעלה באיטליא בעיר אריאס הסמוכה לאומרינו ושמו שבת דונגלו, וזה האיש היה חכם בחכמת הלשון והדקדוק וידו אמונה במליצת לשון הקדש אף שלא כתב ספר מיוחד בדקדוק. דונגלו חבר ספר שקראו חכמוני, והוא יעיד כי מדע לשון הקדש כבר היה נפרץ בימיו באיטליא. הספר הזה יש לו בראשו הקדמה ארוכה והיא משלשה חלקים. החלק הראשון כתוב בחרוזים בשווי הדלתות הסופיות, ובחתימת שמו ושם אביו ושם עירו בראשי החרוזים, כל זה החלק הוא בקשה מכל מי שיעתיק ספרו שיעתיקה באמונה ויכתבהו כלו על שמו ויכתוב הכל, החרוזים וכל ההקדמה, ואחרי כן הספר עצמו, שהוא פירוש לספר יצירה. ולא הספיקה לו הבקשה לכה, כי אם יוסף להוזהר את מי אשר לא ימלא בקשתו, כי לא יאבה ה' סלוח לו על עלבונו, ונשא קללה נמרצת על כל המעתיקים אשר יעלימו שמו מעל ספרו. ויקר בעינינו לדעת זאת האזהרה כי היא תלמרנו לדעת כי היו בעת ההיא מעתיקי ספרים אשר השמימו הקדמת הספרים ומחו שם המחברים מספרם, ומוה ניכל לשפוט כי הספרים הרבים אשר הגיעו אלינו מזמן הקדמון בלי הזכרת שם מחברם עליהם לא מעצלות המחברים נהיתה זאת, לא מבקשה להסתיר שמם ולהעלים זכרם שלחו פועל כפיהם והכמתם על פני חוצות בהעלם שם וזכר מחברם, כי אם המעתיקים אשמים בדבר והם עשו מלאכתם רמיה. כי מי יודע כמה מן המררשים הנמצאים מזמן הקדום אשר

מחבריהם

(ד"ד ח"ד)

מחבריהם הזכירו שמם עליהם, אבל המעתיקים מעלו מעל שמחבר האמתי מאיזה סבה כוונה ושפלה, והיה זה כאחרית הימים למכשול עון, כי על ידי זה היו מתעים את החכמים שיחסי הספרים בהשערה מועמת למי שלא אמרו והמחבר האמתי יצא נקי מחכמה ומכבוד. ויותר היה זה למכשול לדורות האחרונים מעת החלו צמחי ההשערות לעלות על שדה ספרותנו כמה הכלי שוא המציאו כבראם מחברים חדשים לספרים. ומי גרם כל אלה? רק המעתיקים אשר בתרמיתם הכחידו שמות המחברים מן האיץ. ועל כן נבין מה כל החרדה אשר חרד ר' שבת דונולו על אידות הדבר הרע הזה עד שבא בקללה על מעתיקי ספרו וישיבעם בשבועת האלה שלא יעלמו שמו מעל ספרו.

בחלק השני מהקדמתו יספר מאורעותיו מילדותו, יספר: כי עיר מולדתו אורם ומשג הגלה על ידי חיל ישמעאלים אשר באו שמה בחדש תמוז בשנת ד"א תרפ"ה ובאו לרגלם גזל ורצח לעיר, והרגו שם עשרה רבנים וחכמים ומנהיגי הדור ותלמידים רבנים ואותו הוליכו שבי, ויהי כהגיעם לאוטרנטו נפדה שם ממזון אבותיו, אך אבותיו וקרוביו הגלו לפלורמא ולאפריקא. ובחלק השלישי יספר: מהשתדלותו הרבה לדרוש ולתור בחכמת הרפואה ובחכמת הכוכבים והמולות, ודרש בחכמת יונית והישמעאלית ובחכמת בני בבל והודו, מתוך ספריהם אשר ביגיעה רבה העתיקם לו ככתבם וכלשונם. גם יספר מי היה מלמדו ומהשתלמיתו בחכמת הכוכבים, ואיך השתדל לפרש הספרים מחכמי ישראל אשר מסין הוזה לדעת עד כמה הם מסכימים עם חכמת הגוי מלמדו. וכתב הדברים ביאר על ספר וקראו חכמוני. הן אמנם כי בחיזוי לשוננו קשה וכתוב בלחץ יען כי החפץ להחריז בשווי הדלתות הסופיות, וכן התימט שמו ושם עירו בראשי תיבות חרוזיו גרמו לו הלחץ הזה. אבל כמעט התמו חרוזיו חדלו אבני הגנף ונסו הלחץ והרחק, ובשני החלקים האחרונים מן ההקדמה כבר סלולה הדרך, ועל כלה נועם מליצה וצחית בו שוררת, ונראה כי היה המחבר סופר מהיר, ודבורו בשפה ברורה וידיו רב לו במליצת לשון הקדש. הספר עצמו הוא משני חלקים. בחלק הראשון יבאר בחכמה את הפסוק בתורה „נעשה אדם בצלמנו כדמותנו“, וכונת כל המאמר לישבו בדרך חקירה עיונית להרחקת הגשמות. גם במאמר הזה יגלה ויראה לעינינו כי לא רבים בחכמי הדור ההוא כתבו מליצה פשוטית באומנות גדולה כמוהו, ולפעמים יבהילנו בהראותו את עושר כבוד ידיעתו בכתב יושר אמרי נועם למצוא לו לכל מושג ומושג התואר הנכון והנאות. אך החלק השני הוא פירוש ספר יצירה בדרך חקירה וחכמה רחוקה מדרך מפרשי בעלי הקבלה הסודית⁽⁷⁾, ובשום לב על פירושו נמצא עוד נוסף על טוב טעמו במליצת הלשון, ידיעתו בחכמת הדקדוק, ומודיע בפירושו כי הוא מבעלי השיטה שכל שרשי לשון הקדש הם בעלי שתי אותיות, שכן אמר: יסוד הדברים ושכמותם שתי אותיות הם כמו בנקוד לכם עין ימין הנו"ן אינה מן היסוד. וכן המלה „נפל“ שיסוד הדבר פל. וכל הענין בספר יצירה משבע אותיות הכפולות ומאותיות הפשוטות פירש החכם דונולו על פי דקדוק הלשון (קאמטעללי צד 51 הערה 14). וכלי ספק לא היה הוא הראשון מחכמי ארצו אשר מצא חפץ בחכמת לשון הקדש ועסק בדקדוקה.

ואמנם כדור אחר רב סעדיה קמו שני אנשים חכמי הלשון והגדילו לעשות בדקדוק וחכמו

(7) על ארות החכמוני ושאר כתביו המיוחסים לו עי' במלא חפנים לר"א נייער, ומח שכתב רש"י בברם חסד חלק ח' וישניהם הוציאו לאור החלק הראשון מן ההקדמה. ור"א יעללינעק הוסיף להדפיס גם ח"א מן הפירוש שמינישניידער ברשימות באדליאנא האריך בה בדברים יקרים. וכן כתבו על אודותיו רש"ל רמ"ם בכ"ח ח"ו וגרעין בספרו ח"ה וינדערסאנן בספרו ח"ב וביתרון שלמות ובאריכות ר' דוד קאמטעללי במבוא האיטליאני.

וחברו ספרים בחכמה הזאת. הראשון היה מנחם בן סרוק והוא היה אומן לבנות בנין הדור ומשוכלל בחכמת הלשון, והשני היה דונש בן לברט ואף הוא אמן לסתור בנינים בתאווה. שניהם בני זמן אחד ודונש הוא הצעיר בימם בחכמה ובמדות ויהי מנגד עז למנחם במדע הרקדוק. מנחם היה ספרדי מלידה ושם עירו מורטוסא⁸. במות רב סעדיה גאון כבר היה מנחם בא באנשים⁹. שמו היה הולך בכל הארץ מפני חכמתו במליצה ורקדוק לשון הקדש. ויהי בשמיע הנשיא חסדאי בן יצחק בן שפרוט את שמע מנחם וישלח אחריו ויקראו אליו לקודבה מקום מושבו להיות שוקד שם על למדי חכמת הלשון להגדילה ולהאדירה ולהרחיב גבולו בתלמידים. והבטיחו כי יתמכו בכל וכל מחסוריו יהיו עליו. כי חסדאי אשר עמד בתור מעלה גדולה לפני המלך עבד אלהמן בן מחמד עבד אלהמן (אגרתו אל מלך אלכזר), שם אל לבו להגדיל חכמת ישראל בספרד אשר עד העת ההיא רמעה שם במדינה שפלה. והיו נעים לו לשמוע את כל תוקף מנחם במדע ולא התמהמה רגע לקרבו אליו ולתכבו למען הפיץ בארץ המלך עבד אלהמן ויחזק את חכמתה, ואף בן עשה בעת בא רב משה ורב חנוך בנו התלמודיים לספרד (עי' להלן פ"ו) קבלם ברצון והגדילם ותמכם ויהי בעוהרם ליסד שם ישיבה גדולה, והמה אליהם כל חסדו עד כי כל הימים אשר הוא היה חי יל פני האדמה לא היה אדם יכול לחלוק על רב חנוך (ס' הקבלה להראב"ד), ואמנם כל זה מתשקתו העוה לעשות את ספרד מעון להורה שלא יהיו צריכים לכל דבר גדול וקפן לחכמו הישיבה אשר בבבל ואשר עד הזמן ההוא מפיחם היו חיים בספרד (שם). ועל כן מצד הזה לא הפליגו בדורות האחרונים לאמר עליו כי בימיו פשטה החכמה בישראל כי הוא היה למדע מודע וגואל (אלהריו בתחכמוני שער י"ח). ואמנם רק מודע וגואל היה להכמת ישראל ומשתדל גדול לפשטה בספרד, אבל אם הוא עמי היה מן המופלגים והישיבאים בחכמה הזאת ובפרט בחכמת הלשון והמליצה לא נודע לנו, ואנו נחשוב כי לא היה מבעליה המצוינים, כי אלו היה מהם לא היו חונפי ההלכה מחשים מזה במהללים. כי בכל ההלכות אשר שמו לראשו עשרת, רק מעשי הקפו וגבורתו לארצו ולעממו נרמזו, רק מחכמתו המדינית חונפו ישירו ויזמרו, ואשר תלמידו מנחם שרו לכבודו (בריש התשובות על דונש צ"ד) והוא במליצותיו, כקל במרוצותיו, אין זה מכוון על מליצותיו בלשון הקדש, כי אם על מדברו השנוה, לפני מלך השרים, כי זה אחת ממעלותיו לרעת לכלכל דבריו במליצה יפה בכמה לשינוה, וגם סוף התירו והתירו שלאחריו מוכיחים כי לא ידברו ממעלתו בחכמת ישראל ומליצה העברית¹⁰. ועל כן זכותו וצדקתו לשובת הלשון העברית היו רק מצד היותו המליצה אבל לא מצד היותו עושה. פקודת מנחם אשר עליו חסדאי הנשיא היתה לשני ראשים. הראש האחד הוא כי היה מנחם כותב וסופר כל הכתבים והאגרות אשר

חסדאי

8) בן הרוע ר' סעדיה בן מייסון אבן דגאן בחקירתו לס' השרשים סביאו ר' יהודה לייב דוקובי כהנא קדומים שלו צד 1 עזרה 1 ויל' כבר בקשתי והפשתי דרבת ומצאתי כי לפני הריון הרב הגדול ה' אלעזר הקטור לא ידענו ולא נשמע לנו תרומים באומתנו. ואחריו התקין ראש ישיבת הגאון ר"ס ז"ל ואהריו... רב האי ז"ל ובימי קמו המשוררים בארץ ספרד ומערב והמתחיל היה ר"י חיוג... ודונש בן לברט הבבלי... ובר אבין בן שרדה ומנחם בן סרוק השרטמי ור"ש תנניד וכו' ואף שערבב חזמנים וחשב מנחם ודונש בני דורו של רב דאי אשר שניהם קדמו לו ע"כ ש' שמענו ממנו כי טרמוסא היה ארץ מולדת מנחם בן סרוק.

9) לפי חשבוננו של גרעץ יעלו שנות מנחם במות רס"ז על שלשים שנה. ואנו אין אנו מכהשבי מולדות ולא נקפיד על קצת שנים רב או מעט אם לא ישונה הענין ע"י כך. אבל זו ברור כי היה באנשים במותו של רס"ז. ודונש הצעיר מסנו תתפאר כי היה נכדו ותלמידו.

10) ויל' התרומם: והוא במליצותיו, כקל במרוצותיו. ויותר מוכח בן מהחרו של אחריו. ומתיה לנשמות. שגזיו בנשימות. וטרמא העצמות. וגם חיי בשרים. (ד"ר ה"ד)

הסדאו היה צריך לכתוב לקהלות ספרד או לארצות אחרות בלשון הקדש⁽¹¹⁾. ואמנם פקודתי השנית היתה: להיות יושב בשבת תחכמוני ודורש בחכמת לשון הקדש ומלמד להועיל להלמידים, ולא ארכו הימים והנה שקירתי בלמודים ויגיעתי עשו פרי לברכה. ספרו "מחברת" הוא הפרי אשר היה לגאון ולתפארת לפליטת ישראל בכל הארצות ובכל הדורות, רק לי לנפשו היה למדה. ענין הספר הוא קבוצת מלות המקרא לפי ישריהן, וביאור הדראוניהן השונות לכמה הן משתמשות ומפרש לפעמים גם הכתובים הקשים. בכל הספר לא ישים נגד עיניו רק ענינו, אמנם אם יקרה לפניו שיכריחנהו ענינו לדבר משפטים עם מחברים אחרים ולהשיג עליהם, לא בסערה דרכו כי אם נהג מנהג החכמים האמתיים ודבר בענוה ובנחת. מכל משמר נצד פיו, ולשנו מכל דבר רע, והיה נוהר מהתילים ולעג. פעם אחת מצא מקום להשיג על פתרוני רב כעדיה, ואף ישמר דעתו עד היסוד בה נאמת ובצדק, בכל זאת ערך השנתו רק במסתפק ושואל, וכתב: לא יכלתי לדעת מה ראה על ככה ומה היתה סברתו? ודקדוקי פתרוני ומרחבי מליצתו יורו על תבונתו, על כן יש מאמתת המוסר ומדרך אמונה לבלתי שים משנה בסדר עניניו (מחברת אות ה א צד 69). תכלית ספרו הכללית יציין בסלים מעטות כאמרו בתחלת פתיחתו: תרתי בלבו כפי מזער השגת סרעף לזחצח לשון יהודית על תיכן יסודתי ועיקר ישריו, להעמיר משקולת שכל וקו למודים לבאר פתרוני מיניהם כחקת משפט לפרש תוצאות ענינם למחלקותיהם ולהראות פני המלה כפי מליצתה, לתורות האותיות הנשדשים והבאים לשרת תוך המלה ושתי קצותיה עד כלית לשון יהודית ומרחבי תבונתו. כבר מחייב זאת מבני הדבר כי באין נקוד ובסורה מדע הדקדוק לא יתכן כי הנקוד והמסורה הם העמודים אשר חכמת הדקדוק נבונה עליהם (סיף פ"ק זה). מפתחת המחברת נראה זאת בדור כשמש עד שכמעט נחשיב שהמחברת מן מסורה בתבנית חדשה. הפרק מיסודות המלים אשר ללשון הקדש (מחברת צד 10) כלו פני מסורה פניו. בו ידבר מן האותיות הנדבקים ונחברים יחד להעשות מהם מלה ואשר אינם נדבקים ונחברים לשום מלה או אשר נדבקים רק בשמות בני אדם או ארצות או מקומות. והנחברים רק בלשון ארמית שבמקרא או כשהיאשון מן השתי אותיות בראש הוא משרת הנקרא אצלינו שמושי. ואין כל זה כי אם חקירה מסורתית. ומצאנו דוגמת אלה הרבוקים והנחברים בספר יצירה לפי מה שביארהו: כפרישו. יסוד היסודות בספר הוא בשרשי המלות שיש שרש בעל אות אחת ושתיים ושלוש וארבע וחמש (שם אות ב' צד 3). ועל פי השיטה הזאת הוכנה כל המחברת מתחלתה עד סופה. וכן כלל גדול שמר בפתרוניו לבלתי נטות ימין או שמאל מדקדוק הלשון, ולא השגיח בפשטנו על מה שיאמר המדרש, ואולי היה היא הראשון שהרגיש בהלוק הזה שראוי לחלק בין המדרש והמעשה (רשד"ל בבית האוצר), או נאמר שהיה הראשון אשר חשב כי הפשט לבד והדרוש לבד. עוד כלל גדול ואמתי שם לו ליסוד והוא ראוי שישמרהו כל דורש בלשון המקרא מכל משמר. וזה הוא: שאם נמצא במקרא מלין בודדות אשר אין להן רעים במקרא, לא יעלה על דעתנו לשבש המלה

בבודדת

(11) הנה באנדרו יכתב מנחם להסדאי על אודות העול שעשה לו ויזכר מנחם כובד עבודתו שעבר את הסדאי וי"ל ומסאן נפשי תת שנה לעיני עד אשר נכוננו ענינו אדוני וישלם חשק מאוייו. (הוצאות ר"ז שפערן צד XXXIII) ואמר עוד זכר אדוני כי בכל כחי עבדתיך. ומה היו עניני חסדאי אשר נכוננו ע"י ומת העבדות? זה מונח מתוך האגרת הנודעת אשר שלח חסדאי אל המלך אלכזר, הנה מוזאת האגרת יש שרצו לתביא ראיה שיהיה חסדאי מ"ץ גדול בלשון הקדש, ובאמת מניח האגרת הזאת כפליצת צח. אמנם הדבר ידוע כי לא הסדאי התברר ובתבה כי אם הוא מעשה ידו מנחם. שהנוסחא הנכונה של הפיוט הכתוב בפתיחת זאת האגרת היא בהתקף שהעתיק ר' אפרים דיינארד מ"ו והרפיסה בתצופת לתמניד משנת תרל"ג צד 287 ועל פיה יצא בראש תיבות התיונים האחרוני. שם מנחם בן סרוק. ועל עוד שם צד 17 תערת החכם הרב ש. ה. ה. ת. על זה וסבואר מה שמנחם היה המחבר והכותב את הפיוט וע"כ בלי ספק שהיה הוא המחבר של האגרת כלו (ירד"ת)

הבודדת ולהגיחה למען המציא לה חבר במקום אחד, כי אם נאמר שאין בדידהה ראייה על שבושה, ואולי היתה הלשון שלמה קמנו היום כמו שהיתה בשנים קדמוניות, כי אז בלא ספק היינו יודעים מוצא הבודדת ומקורה וגם רעותיה. ואלה הדברים אשר דבר מנחם על אודות הכלל הזה: יש בתורה מלך אשר אין להם דמיון לעמוד על גורמם ודעת בנינם, אבל ענינו וסדרי הדת יורו עליהם ומשכום. ויזו כאשר ראו אנשי סברה ונלאו מוצא יסודות הלשון ולא מציאו כח להשיג שורש המבטא ולעמוד על עיקרם שני המלים והחליפו האותיות והפכו הלשון אשר לא כדת (שם ע) אכת צד (21). ואמר במשך דבריו: הלמען פתרון מלה ישחית מלה אחרת להוסיף עליה ולגרוע ממנה, כי מה יתרון כפתרון כהיות לו תוספת ומגרעת הטויות וההפכות... ואולי היתה הלשון שלומה אצלנו כל אלה המלים אשר ידפאו היו מוצאים אותם... ועמד לא נמצאו כי נעתקו, העל כן בודאים על לשון הקדש מרחיבים את הקוצר ומרכיב את המוצר וכן לא יתכן, עד יערה עלינו הוח מסרים (שם), ובמעט נדמה בעינינו כאלו ראה מנחם האותיות מרחוק כי יבואו ימים אשר דרך הפתרון הזה יהיה לחקת משפט אל דורשי לשון המקרא ויקומי פותרים המתכנים במקרים, אשר במצאם טלן אשר אין להן דמיון במקרא ובלא יוכלו לעמוד על גורמם ולדעת בנינם, וישנו המלים ויחליפו האותיות ויהפכו הלשון, ואין הרום וחרבן לשון המקרא גדול מזה.

מדי צאת המחברת לאור עשה רושם כי לא נראה כמה היא בישראל עד זמנו. ואם אמנם כי כבר קדם לו חבר רב סעדיה גאון ספר אגרון אשר היה טמין הזה ברור הוא כי מחברת מנחם הגריל לעשות כי הוא היה כבודה אחר בורה, ויכול לתקן את אשר עוות רבניו סעדיה לפעמים וגם תוקן, ומלבד זה עוד היה לו יתרון כי מנחם כתב המחברת בלשון הקדש והיה שיה לכל נפש ומקור נפתח גם למו אשר לא הבין לשון ערבית, וכאמת היה מנחם מוכח את היריבים, כי בביטוי הזמן, המחברת מנחם הביא חכמת הקדוק והפתרון לצרפת, ומפרשי המקרא הצרפתים לרוב נמשכים אחריו. ספר, המחברת אשר נמצאו עמנו בדפוס, אינו הנוסחא בשלמות כפי אשר יצאה מהחת ידי מנחם בעצם וראשונה, כי בקצת מקומות מצינו בו תוספות או מגרעות אשר לא היו בהנוסחא אשר נתפשטה בזמנו, ומצינו בהשגות דונש דברים שהעתיק מהן המחברת אשר לא נמצאו בנדפס¹². ועוד זאת כי נמצאו כמו שנים יישר העתקות מן הספר בכתבי יד שונים אשר קצתן נבדלו זו מזו¹³ כגורסאות והעיון המוציאו לאור עצמו בכמה מקומות כי כתבי יד ההם אשר היו לפניו שונים זה מזה בכמה ניחאות. ואמנם האחרון הכביד והיא הכ"י אשר היה מקיבו נתגלה ע"י החכם

הדורש

12) צ"ע פיליפאסקי המ"ל כבר התעורר ב"מ" על זה והראה כי הנוסחא שבכ"י שלפניו הסרה לפעמים ולפי השגות דונש מוכח שניחת דונש בתחלת מניחתה כי ובפרם נשעמי לפעמים פסוקים לראות שהיו לפני דונש ע"י אות כ"י שהסר את האמר לבית יעקב ובחשנית היה כתיב וע"ש בתערוה המ"ל וראה עוד בהשגות דונש והערות המ"ל צד 30 (ד לנדון). והאריך בזה המ"ל בהקדמתו דף י"ח ע"ב יש ע"א אך לפעמים שינה הנוסחא שלפניו בכ"י י"ח השגות דונש וגם כ"פ פי' רש"י בהתקנתו מנחם ע"י אות ד' בתערה המבאר סי' ק"ג ובאות ח' סי' קס"ב י"ח כ"מ. וע"פ תשובות דונש חוסף באת נ"ח סי' רל"ד ורמ"י ובכ"י ולא ידעתי למה פעם שינה ופעם לא שינה, כי בתשובות צד א' שלפ' דונש יש במחברת ראות על שיש מלה עומדת במקום שנים מספוק אל תאכלו ממנו נא וגו' ולפניו אינו גם לא חוסף המ"ל. בתשובות צד 8) אשר דונש, ובאחד ע"ק באמרך וראה גובה הענק" וזה הביאור הסר בתחלת.

13) לפי הודעת המ"ל ערך הספר ע"ס כ"י האטבורג אבל היו לפניו עוד ג' כ"י והם כ"י וויקן, לנדון ב"מ"ן. ומזכיר עוד כ"י אקספורד אבל גילת אלה נמצאו עוד ששה כ"י. כאשר העיר והחכם קופמאן במאמר שרמנו עליו בהערה 14 צד 317. אין זה מענינו פה לדבר על אודות כ"י השונים, אך על זאת נעיר כי המחברת שדפוס לא חזק ולא חוסר על פי כ"י מיוחד כי אם העמיד ה"י ע"פ כל הכ"י שחזו בירו ועל כן לא ניכל לאמר עליו בבירור שזה הנדפס הוא מנחם שיצא מתי מנחם, ובצדק העמיד החכם רד"ק ה"ל את הנוסחא היא ברין על ככה. שלפי הערכת המעריך צריכין אנו לסייג על ביררתו, ואנו ידענו כי לא ראה רוב כ"י הנמצאים ובכן ביררתו ותחלפתו עדיין מסופק.

הדורש בקדמוניות ספרות ישראל ר' דוד קייפמאן¹⁴). אשר בו נמצאו חלופים מחלופים שינים. יש בו ערכים הרבה אשר אינם בהנדרס, ויש בו כמה תוספות באורים אשר הסרים בהנדרס, אבל ברור הדבר שהם מנמוקי מנחם יען שבלעדם אין מובן לדברי הספר, ולהפך נתוספו בו דברים בזמן מאוחר ומיד אחרים¹⁵). והנה מצרופ כל אלה הנקודות נוכל לשפוט בצדק כי ספר מחברת מנחם עשה רושם גדול בדורו, והונה בהגהה אחר הגהה לתרבות שלמותו, והיה גם בדורות הבאים אחריו ענין אהוב לענות בו עד שהשתדלו דורשי לשון הקדש להשלים מה שהחסיר הוא משכחה. מלבד זה יתידע לנו, מבחינתנו בהנוסחאות השונות מזה הספר, ובשום לב על החלופים והתוספות והמגרעות אשר נפגוש בכלם, מה הוא גורל כל הספרים אשר חוברו בזמן הקדמון הזה, כי כספר המחברת הזה אשר ממנו ידענו בבירור כי לא נשאר בתבניתו אשר נתן לו המחבר בהוצאה הראשונה כן גם מרוב הספרים אשר יסודתם בזמן הקדמון אבד המטבע הראשון. ואמנם יותר מכל אלה יגיד ערך יקרת הספר בעת צאתו לאור גורל הקנאה אשר פגע בו מיד בעת צאתו והתפשטותו כי בהגלות הספר לאור עולם קנאים פגעו בו ואחרים מחכמי הדור קמו ומענו על דעותיו ויסודות מחקריו, וזה אות כי נחשב הספר למראה נפלאה ומבהילה, כי לעולם רק בדבר גדול יקר סחכתה ומכבוד יד הקנאה אוחות.

אז בעת נגלה חבורו אז קמו עליו שוטנים. ויטררוהו ורובו וישטמוהו בעלי קנאה. והתחת רדפו טוב היו לו לאויבים עד נפש, וימי שלותו נהפכו לו לאבל. אחרית קנאתם היתה ההלשנה, כי הלשינוהו לפני חסדאי אשר היה אהבו ומחוננו. וסחר נהפך לב חסדאי אליו ויהי ערותו. והנה מה שהיה ענין הלשנה לא נדע וגם את שם המלשינים לא נביר, אבל נוכל לשער כי הרברים אשר דברו בו היו דברי אשמה גדולה ומקנאיו אשר הלשינוהו היו נשואי פנים נאמנים אל חסדאי, כי לולא זה לא יובן איך חסדאי נהפך להיות לו לאויב ומתנקם ברגע אחד. כי מדי הלשינוהו מקנאיו או בבהלה הראשונה נהפך חסדאי לאיש אחר ובשצף קצף הסתיר פניו ממנו. לא דרש על הרבר אם באמת אם על שקר הרשיעוהו, לא חקר דינו ומשפטו לא בדק העדיות אשר ענו בו סרה כי אם בלא כל אלה נתן צו למשרתיו עושי דברו לרדפו לענשו וליסרו בכל עז ותקף. במציות אבדו כל אשר לו, הרסו ביתו ביום השבת, הכוהו, הלמיהו, קרעו בגדיו מעליו ומרטו שערת ראשו וזקנו. לשמע און תסמר שערת בשרנו, והנפש תנעל לשנות את

14) במ"ע, של מארגנולנאדישען געוועלי". משנת 188 צד 315 ותלאה כתב זה תחכם סאמר ארוך על דבר הכ"י חזק שמצא באוצר ספרים שבער בערן, ויש הודיענו כי התחקת חזק מן המחברת של מנחם נכתב בשנת ה"א נ"ן ויש בו כמה ערכים אשר אינם בהנדרס וכמו כן יש בו כמה ביאורי מלות תסרים בהנדרס אבל מוכח מתחכם שיצאו מתי' מנחם. אמנם יש בו כמה חסרונות כמו י"ם מחקרים לרוב ארוכים וישנם בהנדרס והדברים שם אך לדעתו עכ"פ נוכל לתוכיח כי גי' הנדרס בקצתם עיקר יען כי קצת אלה המחקרים שהם בהנדרס היו גם לפני דונש ומזכירם בהשגותיו וע"כ בלי"ם היו במחברת שיצא מתי' מנחם. כמו כל המחקר בערך: אלוף שחטר בכ"י וישנו בהנדרס מביאו דונש בהשגותיו וכן עוד אחרים. וע"כ חדרב ספק אצלי אם כן הוא כאשר שער קייפמאן שזה הכ"י הוא התק מחברתה הראשונה ש"צ"א מנחם את ספרו. הי"ן סאם נאמר שלפני דונש כבר היתה הוצאה שנית מן המחברת שהונחת כבר ע"י מנחם. ואמנם נהג קייפמאן בהשערותו בסדרת החכמים השטנים שלא הוליש הרבר בבירור וכן דרך הישר והאמת.

15) בבאמר שהוברנו בהערות שלפני זו סדר תחכם בר"ק כל הקטועות שבנדרס. באמת מן הפלא על המול שלא הרגיש בתחם אף שהוא גלוי לעינים, כמו בערך בתל כתוב: ובתקן בחרבותם פתרונו לפי ענינו. ואין פתרון לפתרון חזק. אבל בכל י' בערן כתוב פתרונו לפי ענינו ת"י ב. ה. ע' אתמל. ואתמול עמי לאויב יקום, עמי הית לאויב מקדם. וכל זה באמאר חסר בהנדרס ע' בע גי' בהנדרס יבאיש יביע שמו רוקח ענין יבאיש ויהיה ופסיד אך בזה ער לא פי' ענין יביע שהוא עיקר הערך אבל בכ"י מוסף ויעשה א ב ע ב ו ע ו ת. ועוד הרבה. ונמצא גם ערכים שלמים יתרים על הנדרס וישת העיר קייפמאן כי הרבה מן הנוספות אינם סמנחם ורבו על מחברת הפתרון שכמה מן הערכים היתרים בכ"י לקותים משם. ואמנם מלשון אלה הנוספות ניכר חישב אינו סתם היא תוכת מאוחרת לקיחה מסקום אחר ואינו היא מיקר כחברת מנחם ודי בהערת זו לתכליתנו. ותמצא שלמות זה הענין בטורא י"א באורך בבאמר שהוברנו.

(ד"ר ח"ד)

את כל העול והחמסים אשר מנחם יענה בו באגרת אשר כתב לו מן המצר (כית האצר לרש"ל, בלומענלעזע ע"י גרעץ תש"ו תלמידי מנחם מר"ז שטערן). אבל לא נוכל להתעלם ממאמר אחר אשר כתב בתשובה על אגרתו הראשונה אשר כתב לו מנחם ואשר לדאבון לבנו לא נתקיים, אך נתקיים זה המאמר באגרת מנחם השנית. שם אמר: אם העוית כבר הביאותיך למיטר ואם לא העוית כבר הביאותיך לחיי עולם הבא. ומה נאמר ומה נדבר למאמר הזה. הלא זה אך אומר בפי האינקוויזיטאן האמתית, ולא אומר הנפש הישראלית. וזולת זה הלא נראה ממנו כי גם חסדאי לא ידע על נכון אם על אמת או על שקר הרשיעוהו ובכל זאת גור עליו מה שגזר! רבים יתמהו על אשר כותבי דברי ימי היהודים בזמן קרום בלתי זוכרים רק את שם חסדאי ופקודתו לבד לא מעשה תקפו וגבורתו ולא הטובות אשר פעל לעמו. אמנם אם בעיניהם יפלא בעינינו לא יפלא. אם נשים לב על האגרת שכתב לו מנחם הלא נפקחו עינינו ונדעה את האיש הזה ואת שיחו. נדע כי חסרה לו מדת הרחמים אשר היא מטבע אומתו, נדעה כי כל אשר דרש לטובת עמו וארצו רק לתפארת עצמו היה דורש. כי כאשר נראה מתוך אגרת מנחם היה האיש חסדאי הזה מן היהירים אשר בקשת הכבוד והתהלה אינה מניחה להם לישון, ומתרעומת מנחם אשר מליץ עליו באגרתו על אשר לא שמר לו מוצא שפתיו ולא מלא שבעתו אשר נשבע לו למלאות מחסוריו ולשלם גמולו, זאמר שלולי רחמי אביו יצחק הנשיא עליו כי אז אבד כעניו, מתרעומת כאלה הלא נראה כי לא השיגו פעולותיו את שמעו אשר השמיעו חונפיו אף לחצי, ונוכל לשפוט כי אף שהיה רצוי לקצת אחיו לא היה רצוי לכל אחיו, וביותר לא היה רצוי לאחיו שבבבל כי מעשיו מעידים עליו כי כל בקשתו היתה לנתק המוסרות אשר קשרו את ספרד בישיבת בבל וברת את חק הישיבה ופעל ירידתה ולבסוף במולה, ואם ניתן לב גם על העול הגדול אשר עשה למנחם על לא חמס בכפיו נחשוב כי גם המעשה הרע הזה העיר תרעומת הטובים והישרים עליו, ואף אם מצבו הרם ותקיפתו בארצו פעלו כי לא מלאם לבם לדבר בו בגלוי הלא בלי ספק בלבם שמו תלונתם. ועל כן לא נתמה על הדבר אם נראה כי הבאים אחריו לא שמו לו מזכרת לטובה. ואמנם לכבוד האמת והצדק נאמר כי אף שלא יתנגנו רגש לבנו ומשפט צדקנו לתת לראשו עמרת תהלה ותפארת על מדותיו ומעלותיו, בכל זאת לא נכחיש כי מתוך מעשיו אשר אולי עשה מפנייה אחרת צמחו טובות רבות לאנשי ספרד. כי מלבד אשר בעזרתו נוסדה ישיבה בקורטובה על ידי רב משה ובנו ונמעה חכמת הלשון והמליצה והשיר לספרד, פזר גם כסף רב וקנה ספרים הרבה מספרי הישיבה אשר בסורא (בשיר של דונש בראש השנותיו), והשתדל להשיג חשבון העתים למועדים עד שלא היו צריכים עוד לישיבת בבל בדבר הזה.

כבר אטרנו כי מן הדברים שהלשינו את מנחם ומי היו מלשיניו יחשו המקורות ולא נדע את הדבר אשר הסב את לב חסדאי מאחרי מנחם. בכל זאת נחשוב כי לא מעט הסב אסונו ורעתו דונש בן לבראם הלוי אשר היה מנגדו בדקדוק ובסדע לשון הקדש. דונש היה איש בגדר. ולפי מאמרו היה נכד רב מעדיה גאון גב תלמידו. עוד בהיותו בארץ מולדתו היה לו תלפות אגרות עם הנשיא חסדאי. כי הוא הוא אשר שלח לחסדאי את חשבון השנים והעבורים (תש"ו תלמידי דונש" ע"פ מינק צד LXX), והיה ככא דונש לספרד וישב שם עם חסדאי מיד נהפך לב חסדאי לסור מאחרי מנחם והחל האסון לדרוף את מנחם, והלא דבר הוא! אמנם כן הוא. דונש קנא קנאה גדולה במנחם, ואהב לו וחפש למצוא תואנות גם מומים בספרו "מחברת", ואז קם עליו בזדון לב והשיג על דעותיו. לא הלך בדרך החכמים האמתים אשר כל בקשתם רק ביר

האנת

[ד"ר ה"ד]

האמת, כי אם הלך בדרך כל בעלי רוח קטנה הבאים רק בעקיפין ובהתבולות, וחושבים כי מתכבדים בקלון חבריהם, ומתעלים בהשפיל אחרים, ותחת אשר יטעימו השגתם ובקורתם בדברי חן ואמת יעפרו בעפר נגד מנגדס בדעות ויחרפוהו. ואף כן היה מנהג דונש ומשפטו, ולדעתנו היה מן החכמים אשר חכמתם נאה להם אבל אין מדותיהם נאות. דרך דבורו בהשגותיו, וחמסנותו בהתנגדו מראים כי היה איש קנא ממירד מקניט ומקנטר אחרים, וחפצו הנמיד לבטל דעתם ולהעמיד דעתו בחוקה. הוא היה לובש גאות וגאון טול ענוי א-יץ ונכאי לכב אבל חנף וזוחל בעפר לפני גדולים רגעי ארץ. שני שירים שלה לפני השגותיו על מחברת מנחם. האחד היה נכון אל הסדאי והוא שיר ההלה מלא הנופה ושבחות והלולים עד לגעל נפש. ועמו חבר שיר שני אשר בו לועג לרש הוא מנחם ויקמין מעלת המחברת וישפך בנו על דעותיו. ומאשר הציע כל זה לפני הסדאי נראה כי כוון להשפיל מלאכת מנחם לעיני הסדאי, ובאמת נתמלאה כונתו כי מאז הסדאי לא נשא עוד פני מנחם כלפנים ואחר דונש באו המלשינים ונחנק הרע על מנחם לאין מרפא.

מאד מאד נבדלו מנחם ודונש זה מזה בין בהלך הדעת בין בתכונה הנפשית. מנחם היה בעל שיטה ברורה דרכו דרך הפשוט ומאין בכל התחכמות, וכנגד זה אהב דונש את החדושים וההמצאות אשר לא שערום אחרים, וטמעט הזה נעזר בהרבה מפתרוניו מדרך לשון ערב ומדקרוק זה הלשון (תשובת דונש הוצאת הפהילופאווסקי צד 68). וכן היה הוא הראשון אשר השתמש בדרכי שירי הערביים ובמשקליהם דבר אשר כמוהו לא היה לפניו בישראל, וגם רב סעדיה גאון לא השתמש בשיריו במשקל הערב. ואמנם ההבדל ביניהם בתכונתה הנפשית הוא, כי מנחם היה ענוי ונכאי רוח, ודונש יהיר וגבה לב. מנחם מלא אהבת האמת ודונש מלא אהבת הנצוח. בסוף האגרת אשר כתב למנחם עם ההשגות הוכיחו ואמר: ואחרי כל זאת לחכמים לעגת ופה עליהם הרחבת (צד 7). וכמה ימלא שחוק פינו בשמענו מפי דונש תוכחה על חסרון עניה! איש אשר ידבר עם מנחם בהשגותיו רק בלעג הרבה ובזיון וקצף, איש אשר ישג על רב סעדיה רבו וזקנו (תשו' דונש על ר"ס) בדברים כחצים שנונים, אשר מלאו לבו לאמר על כמה מפתרוני רס"ג, שהם חרבן הלשון וחלילה לנו לפתור כמוהו, ואומר עליהם לפעמים שהם מעות גדול מעיות ומעוקל, הגאה או יאה לאיש כזה להוכיח את אחרים על חסרון ענוה בדבורם? ועל אהת כמה וכמה אם אין הדבר אמת. במקום אחר מוצא מנחם את נפשו מוכרחת להשיג על הגאון רב סעדיה בפתרוניו, ואמנם מה מאד שמר פיו ולשונו מדבר דבר אשר יכול להיות כמפגיע בכבודו (עי' לעיל), ונגד זה בדבר דונש לעומת רס לשונו כחרב חדה כאשר ראינו, והוא העיו ללמד למנחם משפט הנימוס! הפכפך גדול מכל זה נראה לפעמים בהשגותיו על רב סעדיה. הנה רב סעדיה פירש הפסוק באיוב, "כי מנעורי גדלני כאב" שאין ענינו "כאב" בקמין כי אם כמו כאב בצירי מענין חולי ומכאוב. וכמה מתעורר ומתחרד דונש על הפירוש ואמר: חלילה לנו לפתור דבר שיובילנו להפר גקודה אחת מלשון הקדש שבו יומרו לאלהינו המלאכים בשמים וישראל בארץ. ועוד יותר מזה שלח הרסן מפיו בהשיגו על פירושו בפסוק: עד כי יבא שילה" שפתר רס"ג שילה אשר הוא לו. ועל זה העיר דונש ואמר ר"ס השלך הו"ד והדגיש הלמד"ד והחליף ה"א בוי"ו. והעמדתו כשהוא בדרך כל ירא שמים שלא להשחית מדברי הקב"ה אפילו אות אה. וכמה רמות רוח יש בדברים האלה, שאמר "בדרך כל ירא שמים כאילו ר"ס רבו וזקנו אשר פתר כן לא הלך בדרך כל ירא שמים. ובאמת אך בתאוה להשיג ולרוב יכח כי רס ג לא פתר כן מלבו כי נמשך בדרכו אחרי מדרש הקדמונים אם יכול להתיימרו (יוד ח"ד)

להתאימו עם שמוש הלשון. ופתרוננו הזה גם כן הוא לפי תרגומם של אונקלוס וירושלמי ולפי הבראשית רבה, ואמנם בעת גשאל האם באמת ובתמים החזיק דונש זאת החסידות והשתמר בנפשו בכל מקום בפתרוניו מלסור מן המסורה והנקוד? נאמר לא! ודברי עצמו בהשגותיו בין על מנחם בין על רס"ג הלא יענו בו סרה, כי באלה כמו באלה נמצא כמה פתרונים אשר בהם נומה מן המסורה והנקוד⁽¹⁾, וזה הפפך אשר לא נדע כפרו. כי סתר דברי עצמו ועשה מעשה אשר אם יעשהו אחרים יקרא אחרים מלא כאלו הארץ מתקיימת לו. ועתה אנו רואים מזה כי בקשתו להשיג על אחרים ענה את עיניו כל כך עד שבעת אשר יכול להשיג על אחרים בעזרת המסורה והנקוד הקדישם קדש, ושוב בעת אשר היה צריך להשגתו נמיה מן המסורה והנקוד לא השגיח עליהם וחללם, ועל כן לא הפלגנו באמרנו כי רוח אהבת הנצוח שררה עליו בעז והיא הנהיגתה באורח השגותיו והיא הביאתהו להתהפך בתחבולותיו כחמר חתם ולדבר לפעמים דברים אשר לא כן.

ואולם עוד בחייו הלאה במשפט על השגותיו ועל דבריו. או קמו שלשה אנשים מתלמידי מנחם הלא הם ר"י הורה בן דוד חיוג, ור' יצחק בן גיקטלה, ובן קפרון וכתבו עליו שמונה והוכיחו כי רוב השגותיו הן חמסים ועלילות דברים. הם הראו בתשובותיהם כי דונש מרוב חפזו לא התעסק בדברי מנחם. ואמרו כי על הוצאות פתרונו ודקדוקיהם לא עמד (דונש) . . . וישם עליו פתרון אשר לא שם ואשר לא פתר וען כי לא חקר היטב ולא דרש כתורה (בהקדמה) ובתרוניהם יאמרו: ולו בן מפתריו, ולא אין באמרי, אזי היו דבריו, נכוחים וישירים. וכמו מאתים שנה אחריו או קם אדם גדול בענקים היא רבינו יעקב בן מאיר הצרפתי הנודע בשם ר"ת ושפט משפט צדק על התשובות. הוא לא באיבה קם עליו כאשר היה בתלמידי מנחם כי אם מאהבת האמת. והרשיעו במקום שראוי להרשיעו והצדיקו במקום שהצדק עמו. אך בצד אחד שוות תשובותיו לתשובת תלמידו מנחם כי גם הוא דבר בו ויתן דופי בהשגותיו על מיעוט דקדוקו בדבריו של מנחם ועל היותו לפעמים נבהל להשיב, וכה אמר מה היה לו לדונש. . . אשר לא שם לבו לדברי מנחם (תשובות והכרעות צד 18 הוצאות פהליפאוסקי). עלילות דברים שם לו דונש למנחם (שם 21). ותשובות דונש עליו למצה ותואנות עליו ימצא (שם 22). קרוב עיני כי נחפו דונש (שם 23). נבהל להשיב דונש (שם 24). וכן סובב הולך המאמר בהרבה מקומות. ובאמת מן שיהבונן בתשובות דונש בין על מנחם בין על רס"ג ימצא ברור כי כן הוא: שהבהלה הביאתהו לירי מעות⁽²⁾. אחד מתלמידיו ובן ששת שמו רצה להגן בעד רבו ולהשיב על תשובות תלמידו מנחם אבל חפצו לא הצליח בידו כי רוב תשובותיו לא תתכנה. אך זה הצליח ביד דונש להיות בע כרי מנחם העני ולעשות את חכמת זה המסכן בזויה לפני

16) כבר העיר נרעץ צד 878 בתערה על המקומות אשר פתר דונש בנטיה מן המסורה. כמו: היה זרובם לבקרים שפתר כמו זרוענו (תשרי) דונש על מנחם צד 51). היעזוב מצור שדי כמו היעזוב בנפעל (שם 48). כמלונת במקשה כמו במקשה מן קשואים. אך המדקדק בדבריו יראה כי לא חשב לתניה כ"א חשב שכן מדרך הלשון. ומעט זה אין גם ראייה כמחה נמיות אחרות שהכניו ע"פ הכתוב בשפת: יתר להראביע סי' 107—120, 121. ואמנם בקצת פתרוניו נראה ברור שגמטה בקריאתו מן המסורה. כמו בתשובותיו על רס"ג והוא בשפת יתר סי' ק"ו: עת נשערה בלב ימים אמר זה נכון תיות נשפרת וסי' ק"ו ושור בתמות יתהן ככונתיהן. ובסי' ק"ם אמר ר"י: ארונים בלבת אש כמו בלהבת אש. ותשפתי בתשובות עצמן. וראיתי שהוא כאריך להיכוח סברתי ע"ש דקדוק ומסיים לפי כן בתגברו ללבת לחבת צריך לו סר, ובאלה כבודאי כי עשה מה שעשה ר"ם ועוד יותר, ולא היה לו צדקת להשיג על ר"ם.

17) על תשובות דונש והכרעת ר"ת כ' אשר לא חזקה שרק בבחלתו השיג ולא הבין כונת מנחם כמו שהעיר ר"ת בצדק שם צד 8. ועל ג"ם בשרש בח, בא, גל, מר, ובהכרעת ר"ת והראוי כי לא הבין דונש מה שבין מנחם בכונת נקודה, ואע"פ חשיבו בהבון.

לפני תומכו חסדאי ואבר פרנסתו בענין רע. ואנו נחשוב כי עוד יותר הרע למנחם אשר ע' קצת תשובותיו הביא חשד עליו שחשדוהו במינות. כי לא דבר קמן הוא אשר שם לו עלילות דברים כאלו נוטה מדת התורה או מהפך חקיה כמו באמרו למנחם בפתרון: אשר לא חומה, אסרת את המותר והתרת את האסור (שם צד 8). ובפתרון: אל תאכלו ממנו נא, אמר: ותעשה שתי מצות מצוה אחת ותורה אחת משתי הירות וכן לא יאות להורות (צד 21). ובפתרון: ומלך את ראשו שאמר מנחם ענין שחימה הוא. ואמר דונש על זה: והענין הרע הזה הוא ענין ראש המינים ע"ג המחליק על תלמידי רבנן (שם צד 75). ובאלה הדברים אשר דבר דונש בבהלתו הלא היה די לעשות רושם בלב הקוראים ולהעיר החשד. ומי יודע אם לא באמת זה החשד הכה שורש בלב רבים עד שיצא עליו שם רע שהוא מין וקראי בלבבו. וע"י זה נמשך על מנחם כל הרע אשר באהו וכל התלואות אשר השיגוהו (ע"י לעיל צד 59 בהערה). ואגם נאמר כי אף שלפי תכונתו המוסרית והנימוסית לא היה דונש האיש כרוחבו, וגם רובי תורותיו אינם נאותים לשכך את לבנו, בכל זאת לא נכחיש כי גם השנותיו ומחלקותיו פעלו על כל פנים לטובה על תרומת חכמת דקדוק הלשון והפתרון בזמן הגאונים ומבין שניהם, מנחם ודונש, יצא אורה לקצוי ארץ וים רחוקים.

אחרי אלה השלשה, רב מעדיה גאון, מנחם בן סרוק ודונש בן לבראם, אשר היו ראשי המחברים בחכמת דקדוק לשון, עוד קמו אנשים בכבל, במערב ובספרד בדורות הגאונים האחרונים והחלו להשלים החכמה. ונזכיר מהם את ר' יהודה בן דוד חי'ו, אשר חבר ספר דקדוק: אותיות הנוח וההמשך, ספר פעלי הכפל, ספר הנקוד, וכלם בלשון ערבי, ור' משה בן שמואל גיקמליה הכהן העתיק השנים הראשנים ללשון הקדש (הקדמת מעתיק ספר הרקמה). והוא היה הראשון אשר שם שרשי לשון הקדש בעלי שלש אותיות (שם צד XII). ובעלי לשון המאוחרים הוקירו ערכו מאד, ואמרו עליו שגלה לו הבורא דבר שלא נתגלה לרס"ג ראש המדברים (הקדמת פתרון). והוא היה ממערב ובני כבל נשאוהו על כל חכמי ארצו. כשראו חכמי כבל ספרו אמרו: לא ראינו מצד מערב דבר טוב חוץ מזה הספר שהוא יותר טוב מכל טוב שבעולם (שם ע' פרח). גם רב האי גאון כתב ספר בדקדוק וקראו המאסף (לעיל פי"ח). ובימיו נודעו חכמים רבים אשר כתבו ספרים בחכמה הזאת, כאשר נראה מספר מאונים מר"א אבן עזרא איש מנה שם כל זקני לשון הקדש. וברקמה לה' יונה בן גנאה נמצא במקומות רבים מחברים מבעלי הדקדוק קרואים בשם: ואמנם אין גם ספק כי גם רב שרירא גאון וכן רב שמואל בן חפני, ועוד לפניו מר רב אהרן הכהן המכונה גם בשם בלב בן יוסף סגנדו אשר לשלשתם יחס פירושים על התורה לפי פשוטו, היו בקיאים בחכמת הדקדוק, כי לא יתכן לכתוב פירושים למקרא לפי הפשט בלתי ידיעה ברורה בדקדוק הלשון. ובפירוש העיד ר' יונה בן גנאה על רב שמואל בן חפני, כי היה מזהיר על למוד הדקדוק באזהרה מופלגת, באמרו: שהצות בדבור והמהירות בחכמת הלשון לא תהינה כי אם בעמוד על שרשיו ותיכן שמושו (לעיל פי"ט). והנה אחרי דברי כל הפרק הזה נתברר לנו כי בקרב כל ימי הגאונים נמצאו אנשים אשר היתה ידם אמונה במליצת לשון הקדש ככל משפטיה וחקותיה. ואמנם כמו כן ראינו כי ספרים בחכמת הדקדוק לא נתחברו עד אחר זמן מרובה, גם לא היה אפשר לעשות ספר בדקדוק ולהעמיד כלליו, טרם הוכנה והוסדה המסורה ונתקן הנקוד על נכון, כי שני אלה, המסורה והנקוד הלא הם העמודים אשר חכמת לשון הקדש נכונה עליהם.